

Ἰωάννης Ἀ. Δημητρακόπουλος

*Γρηγορίου Παλαμᾶ,
Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα, 1-14: “Περὶ κόσμου”.
Κείμενο, μετάφραση καὶ ἐρμηνευτικὰ σχόλια*

Ὁ ἐκδότης τῶν *Κεφαλαίων ἑκατὸν πενήκοντα* (*Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα φυσικά καὶ θεολογικά, ἠθικά τε καὶ πρακτικά καὶ καθαρτικά τῆς Βαρλααμίτιδος λύμης*) τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ R. E. Sinkewicz (*Scientific Studies*, 336) ἔχει εὐστοχα ἐπιγράψει τὰ πρῶτα κεφάλαια, τὰ «φυσικά» (1-14)¹, “De mundo”. Τὰ κεφάλαια 1-8 θὰ μπορούσαν νὰ τιτλοφορηθοῦν “De universo”, ἐνῶ τὰ 9-14 θὰ μπορούσαν σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ ἐπιγραφοῦν “De terra”. Στὰ κεφάλαια 1-3 ὁ Παλαμᾶς ἐκθέτει μιὰ συνοπτικὴ ἐπιχειρηματολογία ὑπὲρ τῆς θέσης ὅτι ὁ κόσμος εἶναι χρονικὰ περατός, ὅτι δηλαδὴ ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος· ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ ἀπαρτίζεται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ ἐπιχειρήματα τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος. Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κεφάλαια 3-8, ὅπου, ὅπως ἔχω δεῖξει ἄλλοῦ («Ὑστεροβυζαντινὴ κοσμολογία. Ἡ κριτικὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ στὴ διδασκαλία τῶν Πλωτίνου καὶ Πρόκλου περὶ “κοσμικῆς ψυχῆς”», ὑπὸ δημοσίευση στὸ περιοδικὸ *Φιλοσοφία*), ὁ Παλαμᾶς ἀναπτύσσει (μὲ γλῶσσα ἄκομψη, ἐνίοτε δὲ ἀσαφῆ ὡς προβληματικὴ²) μιὰ ἐπιχειρηματολογία κατὰ τῆς πλωτινικῆς καὶ πρόκλειας διδασκαλίας περὶ λογικῆς “ψυχῆς τοῦ κόσμου”. Μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς διδασκαλίας περὶ ὑπάρξεως λογικῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου ὡς ὅλου, τὰ κεφάλαια 9-14 ἐνισχύουν μὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα (ἂν καὶ τελικὰ μὴ πειστικὴ) φυσικο-γεωμετρικὴ ἐπιχειρηματολογία τῆ μοναδικότητος τῆς ἐνσώματης λογικῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου τῆς γνωστῆς οἰκουμένης, ἀποδεικνύοντας τὴ μοναδικότητα τῆς οἰκουμένης αὐτῆς.

Τὸ κείμενο εἶναι ἀντλημένο ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Π. Κ. Χρήστου (*Συγγράμματα*, 38,7-44,19), μὲ λίγες ἐπουσιώδεις ἀλλαγές στὴ στίξη καὶ παραγραφο-

1. Καθ’ αὐτὸ «φυσικά», μὲ τὴ σημερινὴ σημασίαν τῆς λέξης. Μεταξὺ τῶν *stricto sensu* «φυσικῶν» καὶ τῆς ἐπόμενης ομάδας κεφαλαίων, τῆς πρώτης ἀπὸ τίς δύο θεολογικῆς (21-25), ποὺ ἀφορᾷ τὸν *Deus unus creator* (ἡ δευτέρη, τὰ κεφάλαια 26-38, ποὺ ἀφορᾷ τὸν *Deus trinus*, εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ *Περὶ Τριάδος* τοῦ Ἀγίουστίνου), ὑπάρχουν τὰ 15-20, ποὺ ἀφοροῦν στὴ γνωσιολογία καὶ τὴ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία· προφανῶς ὁ Π. τὰ κατέταξε στὰ «φυσικά», ἀκριβῶς ὅπως ὁ δάσκαλός του Θεόδωρος Μετοχίτης περιέλαβε τὰ ψυχολογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ πρὸς παράφραση «φυσικά» ἔργα τοῦ Σταγειρίτη (βλ. Ch. Lohr, *Metochites*, 183-303 καὶ 490-528).

2. Βλ. π.χ. 1,6-7: «τῶν συγγραψαμένων ... ἀπάντων»· 7,14: «ἡ ἀντικειμένη ... ἀντιθέτως»· 5 *in toto*, ὅπου σὲ δέκα γραμμὲς οἱ ἀντωνυμίες «οὗτος» καὶ «αὐτός» χρησιμοποιοῦνται ὀκτώ φορές. Ὁ C. Mango (*Βυζάντιο*, 279) μνημονεῖ τὴ γλῶσσα τοῦ Παλαμᾶ ὡς χαρακτηριστικὸ δείγμα κακῆς λόγιας (ἀττικίζουσας) γραφῆς.

ποιημένο, ὅπου χρειάζεται, μὲ τρόπο τέτοιο ὥστε νὰ διαφαίνεται ἡ ἐπιχειρηματολογικὴ δομὴ του³. Λέξεις, φράσεις καὶ περιόδους ποὺ θέτω ἐντὸς εἰσαγωγικῶν τῆς θεωρῶ παραθέματα. Ἡ ἀρίθμηση τῶν γραμμῶν εἶναι τῆς ἔκδοσης τοῦ Sinkewicz, τὴν ὁποία προτίμησα, διότι εἶναι ἀρίθμηση γραμμῶν ἀνά κεφάλαιο, πράγμα ποὺ ἐξυπηρετεῖ πολὺ τὸ εἶδος τοῦ σχολιασμοῦ ποὺ ἔπεται. Ἡ μετάφραση σὲ ἀρκετὰ σημεῖα διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴ μοναδικὴ ὡς τώρα σὲ σύγχρονη γλῶσσα, αὐτὴν τοῦ Sinkewicz (*Capita*, 85-99), ἂν καί, γιὰ λόγους πρακτικούς, δὲν ἔκρινα σκόπιμο νὰ σχολιάσω τῆς διαφοροποιήσεις μου. Φράσεις ἐμβόλιμες ἐντὸς ἀγκυλῶν προστέθηκαν γιὰ τὴν εὐκολότερη κατανόηση τοῦ κειμένου. Ἐντὶ τῆς κλασσικῆς μορφῆς τοῦ ὑποσελίδιου *apparatus fontium* προτίμησα τὸν διεξοδικὸ *ad litteram* σχολιασμό, ὥστε νὰ ἔχω τὴ δυνατότητα νὰ δείχνω κάθε φορὰ πῶς τὰ χωρία ποὺ παραθέτω ὡς παράλληλα δὲν εἶναι ἀπλῶς *loci similes* ἀλλὰ οἱ πραγματικὲς πηγὲς τοῦ Παλαμᾶ (πβ. τὴ σημ. 106 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου). Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁ σχολιασμὸς μου ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ αἰτιολογῶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μεταφράζω ὀρισμένα σημεῖα, νὰ ἐπισημαίνω πτυχὲς τοῦ κειμένου μὴ ὁρατὲς σὲ μιὰ πρώτη ἀνάγνωση, καθὼς καὶ νὰ ἀποτιμῶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Παλαμᾶ⁴.

3. Ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου στὴ *Φιλοκαλία* (τόμος Δ', ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1986, σ. 134-187) πιάσει εἰδικὰ στὰ πρῶτα κεφάλαια (σ. 134-139), ὅπου ἡ στίξη εἶναι ἄκρως παροδηγητικὴ.

4. Εὐχαριστῶ τὴ Μάρω Παπαθανασίου γιὰ τὴν πρόθυμη ἀνάγνωση τῆς μελέτης καὶ τῆς ἰδιαίτερα χρήσιμες κριτικὲς τῆς παρατηρήσεις εἰδικὰ ἐπὶ τῶν κεφαλαίων 12-14, καὶ τὸν Παναγιώτη Σικαλιᾶ γιὰ ὀρισμένους ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις μας γιὰ τῆς κοσμολογικῆς ἀντιλήψεις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τὸ τελικὸ περιεχόμενον τῶν σχολίων ἐπὶ τῶν κεφαλαίων 12-14 προέκυψε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἐκτενεῖς συζητήσεις μὲ τὴ σύζυγό μου Μαρίνα Σίδερη ἐπὶ τοῦ ἀκριβοῦς περιεχομένου καὶ τῆς ἐγκυρότητας τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Παλαμᾶ. Γιὰ τὴ βοήθειά της τὴν εὐχαριστῶ θερμᾶ.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ *Κεφάλαια* ἐκδόθηκαν προσφάτως κριτικὰ δύο φορές, ἐργασίες ὅπως ἡ παρούσα εἶναι ἀπαραίτητες· λιγότερο στὰ θεολογικὰ καὶ περισσότερο στὰ θύραθεν-φιλοσοφικὰ μέρη τῶν *Κεφαλαίων* Sinkewicz καὶ Χρήστου ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς σκέψης τοῦ Παλαμᾶ σχετικὰ ἐπιφανειακά. Ἐπισταμένη μελέτη ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα χρειάζονται ἀκόμη τὰ ἀνθρωπολογικὰ-γνωσιολογικὰ κεφάλαια (15-20), καθὼς καὶ παραπλήσιος θεματικῆς χωρία ἀπὸ τῆς *Ὁμιλίας* τοῦ Παλαμᾶ (βλ. ὀρισμένα εὐρήματα σὺν: Ἰ. Ἄ. Δημητρακόπουλος, *Βιβλιοκρισία*, 417, σημ. 41 καὶ σὺν σημ. 169 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου).

ΚΕΙΜΕΝΟ

*Contra ridiculam doctrinam Graecorum de aeternitate mundi**Rationes pro initio mundi*

1. Ἦρχθαι τὸν κόσμον καὶ ἡ φύσις διδάσκει, καὶ ἡ ἱστορία πιστοῦται, καὶ τῶν τεχνῶν αἱ εὐρέσεις καὶ τῶν νόμων αἱ θέσεις καὶ τῶν πολιτειῶν αἱ χρήσεις ἐναργῶς παριστᾶσι.

Ratio prima e tempore inventionis artium atque legum ac civitatum

Σχεδὸν γὰρ «τεχνῶν» ἀπασῶν ἴσμεν τοὺς «εὐρετάς» καὶ τοὺς νομοθέτας τῶν «νόμων» [5] καὶ τοὺς τὴν ἀρχὴν κεχρημένους ταῖς πολιτείαις, ἔτι γε μὴν καὶ τῶν συγγραψαμένων περὶ ὅτουδήποτε τὴν ἀρχὴν ἀπάντων, καὶ οὐδένα τούτων ὁρῶμεν ὑπερβαίνοντα τὴν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χρόνου γένεσιν, ἣν ἱστόρησεν ὁ Μωϋσῆς.

Ratio altera e superatione historica doctrinae Moysis de creatione mundi

Καὶ αὐτὸς δὲ Μωϋσῆς, ὁ τὴν ἀρχὴν τῆς τοῦ κόσμου γενέσεως [10] συγγραψάμενος, διὰ τοσοῦτων ἔργων καὶ λόγων ἐξαισιῶν ἀναντιρρήτους παρέσχετο πίστει τῆς καθ' ἑαυτὸν ἀληθείας, ὡς σχεδὸν ἅπαν γένος ἀνθρώπων «καταπειθές» ἐξεργάσθαι καὶ καταγελάει ἀναπεῖσαι τῶν τάναντία σοφισαμένων.

Ratio tertia e natura hujus mundi

Ἐπεὶ καὶ ἡ τοῦ κόσμου τούτου φύσις, αἰεὶ προσφάτου τῆς καθ' ἕκαστον ἀρχῆς [15] δεομένη καὶ χωρὶς αὐτῆς μηδαμῆ συνίστασθαι δυναμένη, τὴν πρώτην ἑαυτῆς, ἥτις οὐκ ἐξ ἄλλης ἦν, ἀρχὴν δι' αὐτῶν παρίστησι τῶν πραγμάτων.

Rationes pro possibilitate necnon necessitate finis hujus mundi; in quo etiam de futura resolutione et conversione ejus ad statum incorruptibilitatis

2. Οὐκ ἤρχθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ τέλος ἔξειν τὸν κόσμον ἢ μὲν φύσις αὐτοῦ τῶν ἐνδεχομένων εἶναι παρίστησιν, οἷονεὶ «κατὰ μέρη» διηνεκῶς «τελευτῶσα», βεβαίαν δὲ καὶ ἀναντίρρητον παρέχει τὴν πίστιν ἢ προφητεία τῶν τε ἄλλων ἐνθέων καὶ Χριστοῦ τοῦ «ἐπὶ [5] πάντων Θεοῦ»· οἷς πιστεύειν ὡς ἀληθέσιν οὐ τοῖς εὐσεβέσι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀσεβέσιν ἀνάγκη, καπὶ τῶν ἄλλων, ὧν οὗτοι προεῖπον, ἀπάντων ἀληθεύοντας αὐτοὺς ὁρῶσιν.

Ἔστι δὲ μαθεῖν παρ' αὐτῶν, ὡς οὐχὶ πρὸς τὸ μὴ ὄν ὁ κόσμος οὗτος ἅπας χωρήσει παντάπασιν, ἀλλ', ὡς τὰ ἡμέτερα σώματα, [10] «μετασκευασθήσεται» «πρὸς τὸ θεϊότερον» «λυθείς» τε καὶ «μεταστοιχειωθείς», ὡς ἀνάλογος ἡμῖν εἶη, τῇ δυνάμει τοῦ θείου Πνεύματος.

Contra daemonicam doctrinam Plotini et Procli de anima mundi; in quo etiam tractatio de mundo

3. Τὸν οὐρανὸν φασιν οἱ τῶν Ἑλλήνων σοφοὶ στρέφεσθαι τῇ φύσει τῆς «κοσμικῆς ψυχῆς» καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸν λόγον διδάσκειν. Ποῖον δίκαιον; Τίνα λόγον;

Argumentum primum: reductio ad absurdum

Εἰ γὰρ μὴ τῇ ἑαυτοῦ φύσει, ἀλλὰ τῇ φύσει τῆς «κοσμικῆς», ἦν φασί, «ψυχῆς» ὁ οὐρανὸς [5] στρέφεται, τοῦ κόσμου δὲ παντός ἐστιν ἡ κοσμικὴ ψυχὴ, πῶς οὐχὶ στρέφεται καὶ ἡ γῆ καὶ τὸ ὕδωρ καὶ ὁ ἀήρ, καίτοι κατ' αὐτοὺς τῆς ψυχῆς «ἀεικινήτου» οὐσης, ἀλλὰ τῇ οἰκείᾳ φύσει ἡ γῆ τε ἴσταται καὶ τὸ ὕδωρ, «τὴν κάτω χώραν» λαβόν; Οὕτω καὶ ὁ οὐρανὸς τῇ ἑαυτοῦ φύσει ἀεὶ κινεῖται καὶ κύκλῳ κινεῖται τὴν [10] ἄνω κατέχων χώραν.

Argumentum alterum: dilemma

Ποία δὲ τίς ἐστι καὶ ἡ κοσμικὴ ψυχὴ, ἥς τῇ φύσει ὁ οὐρανὸς κινεῖται;

Lemma primum

Ἄρα λογικὴ;

Οὐκοῦν αὐθαίρετος ἂν εἴη καὶ οὐκ ἂν τὰς αὐτὰς ἀεὶ κινήσεις ἐκίνει τὸ οὐράνιον σῶμα· τὰ γὰρ αὐθαίρετα ἄλλοτε ἄλλως κινεῖται.

Τί δὲ καὶ ἴχνος λογικῆς ψυχῆς ὀρῶμεν ἐπὶ τῆς κατωτάτῳ ταύτης σφαιράς, τῆς γῆς πάλιν [15] λέγω, ἢ τῶν ἐγγυτάτῳ περὶ αὐτήν, ὕδατός τε καὶ ἀέρος, ἢ καὶ τοῦ πυρός αὐτοῦ; Καὶ τούτων γὰρ ἐστὶν ἡ κοσμικὴ ψυχὴ.

Πῶς δὲ αὐθις καὶ τὰ μὲν ἔμψυχα, τὰ δὲ ἄψυχα, καὶ τοῦτο κατ' αὐτοὺς; Καὶ ταῦτα οὐ τὰ τυχόντα, ἀλλὰ λίθος ἅπας, μέταλλον ἅπαν, χοῦς ἅπας, ὕδωρ, ἀήρ, πῦρ. Καὶ τὸ πῦρ γὰρ οἱ αὐτοὶ τῇ ἑαυτοῦ [20] φύσει φασὶ κινεῖσθαι, ἀλλ' οὐ τῇ ψυχῇ. Κοινῆς οὖν οὐσης τῆς ψυχῆς πῶς ὁ οὐρανὸς μόνος τῇ φύσει ταύτης, ἀλλ' οὐχὶ τῇ ἑαυτοῦ κινεῖται;

Lemma alterum

Ἄλλ' οὐκ ἐστὶ λογικὴ ἢ κατ' αὐτοὺς κινουσα τὸ οὐράνιον σῶμα ψυχὴ.

Καὶ πῶς, εἴπερ «πηγὴ» ἐστὶν αὕτη κατ' αὐτοὺς τῶν ἡμετέρων ψυχῶν;

Ὅμως, εἰ μὴ λογικὴ, αἰσθητικὴ ἢ [25] φυτικὴ ἂν εἴη. Ἄλλ' οὐδεμίαν τούτων ὀρῶμεν σῶμα κινουσαν χωρὶς ὀργάνων· ὀργανικὸν δὲ μέλος οὐδὲν ὀρῶμεν οὔτε γῆς οὔτε οὐρανοῦ οὔτε τινὸς ἄλλου τῶν ἐν αὐτοῖς στοιχείων. Ἐπεὶ καὶ πᾶν ὄργανον ἐκ διαφόρων ἐστὶ συντεθειμένον φύσεων, τῶν δὲ «στοιχείων» ἕκαστον φύσεως «ἀπλῆς» ἐστὶ, καὶ μάλιστα ὁ [30] οὐρανός. «Ἡ» γοῦν «ψυχὴ «ἐντελέχεια σώματός ἐστιν ὀργανικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος». Ὁ δὲ οὐρανός, μηδὲν ὀργανικὸν μέλος ἢ μέρος ἔχων, οὐδὲ δύναται ζῆν· πῶς οὖν ἂν ὄλως ἔχοι ψυχὴν, ὃ ζῆν ἀδυνάτως ἔχει;

Ἄλλ' οἱ «ματαιωθέντες ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν» «ἐξ ἀσυνέτου καρδίας» ψυχὴν ἀνέπλασαν, τὴν μήτε οὔσαν [35] μήθ' ὑπάρξασαν μήτε ἐσομένην· καὶ ταύτην τοῦ μὲν αἰσθητοῦ παντὸς κόσμου «δημιουργόν» καὶ «κυβερνήτην» καὶ "προνοητήν", τῶν δὲ ἡμετέρων ψυχῶν, μᾶλλον δὲ πασῶν, «οἶόν» τινὰ «ρίζαν» καὶ «πηγὴν» ἀνειπόν, ἔχουσαν τὴν γένεσιν ἐκ «Νοῦ», ὃν δήποτε ἐκείνον ἄλλον τὴν οὐσίαν εἶναι λέγουσι παρὰ τὸν «ἄκρον», ὃν [40] φασιν αὐτοὶ «Θεόν». Καὶ ταῦτα τοιαῦτα ὄντα δογματίζουσιν οἱ τὴν σοφίαν καὶ θεολογίαν ἄκροι κατ' αὐτούς, τῶν «κνώδαλα» καὶ λίθους θεοποιούντων οὐδὲν ἄμεινον, μᾶλλον δὲ καὶ πολλῶ χειρόν περὶ τὸ σέβας διακείμενοι. Κνώδαλα γὰρ καὶ χρυσὸς καὶ λίθος καὶ χαλκὸς ἔστι τι, κἂν τῶν ἐν τοῖς κτιστοῖς ἐσχάτων· κοσμικὴ [45] δὲ ψυχὴ καὶ «ἀστροφόρος» οὔτε ἔστιν οὔτε τί ἐστι, μηδαμῆ οὔσα μηδαμῶς, ὅτι μὴ «ἀνάπλασμα διανοίας κακοδαίμονος».

4. Ἐπειδὴ, φασίν, ἀνάγκη κινεῖσθαι τὸ οὐράνιον σῶμα, περαιτέρω δὲ τόπος οὐδεὶς, εἰς ὃν ἂν προῖοι, ἐπαναστρέφει πρὸς ἑαυτό, καὶ τὸ προϊέναι τούτου στρέφεσθαι ἔστιν.

Εὐ γὰρ! Εἰ γοῦν εἶχε τόπον, ἄνω ἂν ἐφέρετο, καθάπερ τὸ πῦρ, καὶ αὐτοῦ δὲ [5] μᾶλλον τοῦ πυρός, ἐπεὶ καὶ κοῦφον τὴν φύσιν τοῦ πυρός μᾶλλον. Αὕτη δὲ οὐ φύσεως ψυχῆς ἢ κίνησις, ἀλλὰ φύσεως κουφότητος. Εἰ οὖν τὸ προϊέναι τοῦ οὐρανοῦ στρέφεσθαι ἔστι, τὸ δὲ τῆ ἑαυτοῦ φύσει ἔχει, ἀλλ' οὐ τῆ τῆς ψυχῆς, στρέφεται ἄρα τὸ οὐράνιον σῶμα οὐ τῆ φύσει τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τῆ ἑαυτοῦ. Οὐκοῦν οὐδὲ [10] ψυχὴν ἔχει, οὐδ' ἔστι τις οὐράνιος ἢ παγκόσμιος ψυχὴ, ἀλλὰ μόνη λογικὴ ψυχὴ ἔστιν ἢ ἀνθρωπίνη, οὐκ οὐράνιος, ἀλλ' «ὑπερουράνιος», οὐ τόπων, ἀλλὰ τῆ ἑαυτῆς φύσει, ἅτε «νοερὰ» ὑπάρχουσα «οὐσία».

5. Καὶ τὸ προϊέναι δὲ καὶ πρὸς τὸ ἄνω ἐπεκτείνεσθαι τὸ οὐράνιον οὐκ ἔχει σῶμα, οὐχ ὅτι περαιτέρω τόπος οὐκ ἔστι· καὶ ἡ μετὰ τοῦτο γὰρ σφαῖρα τοῦ αἰθέρος ἐμπεριελημμένη τούτω οὐ πρόεισιν ἐπὶ τὸ ἄνω οὐχ ὅτι τόπος οὐδεὶς, εἰς ὃν ἂν προῖοι· [5] περικέχυται γὰρ ταύτη τὸ οὐράνιον πλάτος. Οὐκ ἐπεκτείνεται δὲ ἀνωτέρω, ἐπεὶ τὸ ἀνωτέρω ταύτης τοῦτο λεπτότερον αὐτῆς ἔστι· διὸ καὶ ἀνωτέρω ταύτης ἔστι τῆ φύσει ἑαυτοῦ. Οὐκ ἄρα ὅτι μὴ ἔχει τόπον ἀνωτέρω ἑαυτοῦ πρὸς τὰ ἄνω οὐκ ἔρχεται ὁ οὐρανός, ἀλλ' ὅτι μηδὲν αὐτοῦ σῶμα λεπτότερόν τε καὶ [10] κουφότερόν ἐστιν.

6. Οὐδὲν σῶμα τοῦ οὐρανοῦ σώματος ὑψηλότερόν ἐστιν. Ἄλλ' οὐ παρὰ τοῦτο δεκτικὸν οὐκ ἔστι σώματος τὸ ἀνωτέρω, ἀλλ' ὅτι «πᾶν σῶμα» συμπεριελήφεν ὁ οὐρανός καὶ μηδὲν ἕτερόν ἐστιν ἐπέκεινα σώμα. Εἰ δ' ἦν διελθεῖν, ὡσπερ ἡμῖν τοῖς εὐσεβέσι καὶ [5] πιστεύεται, οὐκ ἂν ἦν ἀπαράδεκτον τὸ ὑπὲρ τὸν οὐρανὸν ἐκεῖνο. «Ὁ» γὰρ «τὰ πάντα πληρῶν» Θεὸς καὶ πρὸς τὰ ἐπέκεινα τοῦ οὐρανοῦ ἐκτεινόμενος ἐπ' ἄπειρον ἦν καὶ πρὸ τοῦ κόσμου πληρῶν (ὡς

καὶ νῦν πληροῖ) τὸν ἐν κόσμῳ τόπον ἅπαντα, καὶ οὐδὲν προσέστη τοῦτο, ὥστε σῶμα ἐν αὐτῷ γενέσθαι. Οὐκοῦν [10] οὐδὲ ἐκτὸς τοῦ οὐρανοῦ ἐμπόδιον ἔσται τι μὴ εἶναι τόπον, οἷος ὁ περικόσμιος ἢ ὁ γεγονῶς ἐντὸς τοῦ κόσμου, πρὸς τὸ εἶναι σῶμα ἐν αὐτῷ.

7. Πῶς οὖν, ἐπεὶ μηδὲν ἐμπόδιόν ἐστιν, οὐ πρὸς τὸ ἄνω φέρεται ἡ κίνησις τοῦ οὐρανοῦ σώματος, ἀλλ' ἐπαναστρέφον εἰς ἑαυτὸ κινεῖται κύκλῳ; Διότι περὶ «ἐπιπολάζον», ὡς λεπτότατον ἀπάντων, παντὸς σώματος ἀνώτατόν ἐστιν, ἀλλὰ καὶ κινητικώτατον. [5] Ὡς γὰρ τὸ συμπεπιλημένον ἄκρως καὶ βαρύτερον, κατώτατόν τε ὁμοῦ καὶ στασιμώτατον, οὕτω τὸ ἀραιώτατόν τε καὶ κουφώτατον ἀνώτατόν τε ἅμα καὶ κινητικώτατον. Ἐπεὶ οὖν κινεῖσθαι πέφυκεν ἐπιπολάζον ἄνω φύσει, τὸ δ' οὕτως ἐπιπολάζον χωρισθῆναι τῇ ἑαυτοῦ φύσει, ὣν ἐπιπολάζει, [10] ἀδυνάτως ἔχει, σφαιρικὰ δὲ ἐστιν, οἷς τὸ οὐράνιον ἐπιπολάζει σῶμα, κατ' ἀνάγκην θεῖ περι αὐτὰ ἀπαύστως, οὐ φύσει ψυχικῇ, ἀλλὰ σωματοειδεῖ τε καὶ οἰκείῃ· ἐπεὶ καὶ τόπον ἐκ τόπου ἀμείβει «κατὰ μέρη», ἢ κίνησις ἰδιαιτάτη ἐστὶ σωμάτων, ὥσπερ καὶ ἡ ἀντικειμένη στάσις τῶν ἐχόντων σωμάτων ἀντιθέτως.

8. Ἴδιοι τις κἄν τοῖς ἐγγύς περὶ ἡμᾶς τοὺς ἀνέμους, οἷς πεφύκασιν ἐπιπολάζειν, μὴ χωριζομένους, περὶ ταῦτα κινουμένους, ἀνωτέρω δὲ μηδαμῶς προερχομένους, οὐ τῷ μὴ εἶναι τόπον, ἀλλὰ τῷ κοῦφα μᾶλλον αὐτῶν εἶναι τὰ ὑπὲρ αὐτούς. [5] Μένουσι δὲ ἐφ' ὧν ἐπιπολάζουσιν, ἅτε κουφότεροι τούτων τὴν φύσιν ὄντες. Κινοῦνται δὲ περὶ ταῦτα οὐ φύσει ψυχικῇ, ἀλλὰ τῇ φύσει ἑαυτῶν. Καὶ ταύτην, οἶμαι, τὴν μετρίαν ἐμφέρειαν καὶ ὁ τὰ πάντα σοφὸς Σολομῶν ἐνδείξασθαι βουλόμενος τοῖς «ἀνέμοις» ὁμωνύμως ἐκάλεσε τὸ οὐράνιον σῶμα, [10] περὶ τούτου γράφων· «κυκλοῖ κυκλῶν πορεύεται τὸ πνεῦμα καὶ ἐπὶ κύκλους αὐτοῦ ἐπιστρέφει τὸ πνεῦμα». Ἀπέχει δὲ τῶν ἀνωτάτω ἢ τῶν περὶ ἡμᾶς ἀνέμων φύσις καὶ τῆς ταχυτάτης κινήσεως ἐκείνων, καθ' ὅσον ἀποδεῖ καὶ τῆς κουφότητος αὐτῶν.

Doctrina christiana de zonis terrae quae habitantur vel habitari possunt; quod una sola earum habitabilis est

Expositio doctrinae profanae de quattuor zonis habitandis et paribus numero generibus hominum eas habitantibus

9. Δύο ζῶναι τῆς γῆς εἰσιν ἀντεῦκρατοι καὶ οἰκήσιμοι κατὰ τοὺς τῶν Ἑλλήνων σοφούς· ὧν «ἐκατέρω» εἰς δύο «οἰκουμένας» μεριζομένη «τέσσαρας» «εἶναι» ταύτας παρασκευάζουσι. Διὸ καὶ τέσσαρα γένη τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι δισχυρίζονται, [5] πρὸς ἄλληλα διαβαίνειν ἀδυνάτως ἔχοντα. Εἰσὶ γὰρ κατ' αὐτούς οἱ τὴν ἐκ πλαγίου οἰκοῦντες ἡμῖν ἀντεῦκρατον, οἵτινες

ἡμῶν τῇ διακεκαυμένη ζώνῃ τῆς γῆς διορίζονται. Τούτοις δ' εἰσὶν ἀντικειμένως οἰκοῦντες οἱ τὸ πρὸς αὐτοὺς ὑποκάτω τῆς ζώνης ταύτης οἰκοῦντες, ὡσπερ καὶ ἡμῖν οἱ τὸν αὐτὸν τρόπον [10] πρὸς ἡμᾶς ἔχοντες, ὧν τοὺς μὲν «ἀντικειμένους», τοὺς δὲ «ἀντίποδας» καὶ «ἀντεστραμμένους» πρὸς ἡμᾶς φασιν.

Ἦγνόησαν γὰρ ὅτι πλὴν τοῦ δεκάτου μέρους τῆς κατὰ τὴν γῆν σφαίρας τᾶλλο σχεδὸν ἅπαν τῇ ἀβύσσῳ «περικλύζεται» «τῶν ὑδάτων».

*Refutatio doctrinae profanae de zonis necnon probatio doctrinae Christianae;
demonstratio physico-geometrica, quod sola decima pars superficiae terrena
non circumluitur aqua marina*

10. Γνοίη τις ἂν πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης μηδὲν ἕτερον τῆς γῆς μέρος οἰκήσιμον εἶναι ὡς τῇ ἀβύσσῳ περικλυζόμενον ἐπὶ νοῦν λαβῶν, ὡς ἰσομοιρίαν μὲν ἔχει τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, ἐξ ὧν ὁ κόσμος, κατὰ λόγον δὲ τῆς οἰκείας ἀραιότητος τούτων [5] ἕκαστον ἑτέρου πολλαπλάσιον ἔχει τὸ τῆς σφαίρας οἰκείου μέγεθος, ὡς καὶ τῷ Ἀριστοτέλει συνδοκεῖ· «πέντε γὰρ εἰσι», φησί, «στοιχεῖα ἐν πέντε χώραις σφαιρικῶς ἐγκείμενα, περιεχομένης αἰεὶ τῆς ἐλάττονος τῇ μείζονι, γῆς μὲν ὕδατι, ὕδατος δὲ ἀέρι, ἀέρος δὲ πυρὶ, πυρός δὲ αἰθέρι· καὶ οὗτός ἐστιν ὁ κόσμος».

11. Αἰθὴρ μὲν οὖν περιφανέστατα τοῦ πυρός, ὃ καὶ «ὑπέκκαυμα» καλεῖται, καὶ τῆς ἀερῶδους σφαίρας τὸ πῦρ πολλαπλάσιον ἔχει τὸν ὄγκον, καὶ αἴη πάλιν ὕδατος, καὶ τὸ ὕδωρ τῆς γῆς, ἥτις ἄκρως συμπεπιλημένη ἐλαχίστη τὸν ὄγκον ἐν τοῖς ὑπ' οὐρανὸν [5] τέσσαρσιν ἐστί. «Πολλαπλασίω» γοῦν τῆς γῆς ἔχουσα τὸ μέγεθος ἢ τοῦ ὕδατος σφαῖρα, εἰ «περικέχυτο» τὴν περιφέρειαν τῆς γῆς πᾶσαν, ὡς περὶ ἓν κέντρον τὰς ἀμφοτέρας περιάγεσθαι σφαίρας, τῆς γῆς λέγω καὶ τοῦ ὕδατος, οὐδενὶ ταύτης ἂν μέρει χερσαίοις ζώοις τὸ ὕδωρ ἠφίει χρῆσθαι, κατακαλύπτον ἅπαν ἔδαφος αὐτῆς [10] καὶ πάσης τῆς κατ' αὐτὴν ἐπιφανείας ὑπερεκτεινόμενον πολλῶ τῷ μέτρῳ. Ἐπεὶ δὲ μὴ πᾶσαν τὴν τῆς γῆς ἐπιφάνειαν περιλαμβάνει (ἔστι γὰρ ἡ τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης χέρσος ἀκατακάλυπτος), ἔκκεντρος οὐκοῦν ἐστί κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην ἢ τοῦ ὕδατος σφαῖρα.

Δεῖ οὖν ζητεῖν, πόσον ἂν ἔκκεντρος εἴη, καὶ [15] ποῦ τὸ κέντρον. Ἄρ' ὡς πρὸς ἡμᾶς κατωτέρω ἢ ἀνωτέρω; Ἄλλ' ἀνωτέρω μὲν εἶναι τῶν ἀδυνάτων ὑφ' ἡμᾶς γὰρ ὀρῶμεν οὖσαν ἐκ μέρους τὴν τοῦ ὕδατος ἐπιφάνειαν. Κατωτέρω ἄρα ὡς πρὸς ἡμᾶς ἐστί καὶ αὐτοῦ τοῦ τῆς γῆς [20] κέντρον τὸ κέντρον τῆς τοῦ ὕδατος σφαίρας.

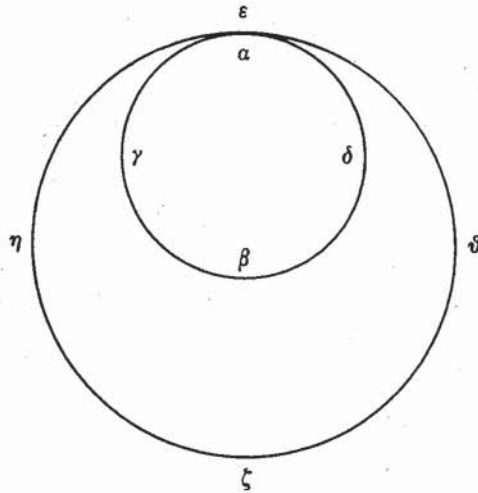
Λείπεται δὲ ζητεῖν, πόσον ἀπέχει τοῦ τῆς γῆς κέντρον τὸ κέντρον τοῦτο.

12. Γνοίη τις ἂν, πόσον ἐπὶ τὸ δοκοῦν πρὸς ἡμᾶς κάτω τοῦ κέντρον τῆς γῆς ἀπέχει τὸ τῆς σφαίρας τοῦ ὕδατος κέντρον, λαβῶν ἐπὶ νοῦν, ὡς τῇ ἐπιφανείᾳ

τῆς γῆϊνης σφαίρας, ἥτις ἐστὶν ἡ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη, ἐφαρμόζεται σχεδὸν ἡ παρ' ἡμῶν [5] ὄρωμένη καὶ ὑφ' ἡμᾶς, καθάπερ τὸ πατούμενον ὑφ' ἡμῶν ἔδαφος, οὔσα τοῦ ὕδατος ἐπιφάνεια.

Ἔστι δὲ τὸ καθ' ἡμᾶς τῆς γῆς οἰκήσιμον ὡσεὶ δέκατον τοῦ τῆς κατ' αὐτὴν περιμέτρου. Πέντε γὰρ ἡ γῆ ζώνας ἔχει, μιᾶς δὲ τῶν πέντε τούτων τὸ ἥμισυ παρ' ἡμῶν κατοικεῖται. Εἰ τις οὖν τῷ δεκάτῳ τούτῳ τῆς [10] ἐπιφανείας μέρει ἐφαρμόσαι θελήσει σφαῖραν περὶ τὴν γῆν, τὴν ἐναρμοζομένην εὐρήσει σφαῖραν «διπλασίω» μὲν σχεδὸν ἔχουσαν τὴν διάμετρον τῆς ἔξωθεν ἐφαρμοζομένης καὶ ταύτην περιεχούσης σφαίρας, ὀκταπλασίω δὲ τὸ μέγεθος οὔσαν καὶ τὸ κέντρον ἔχουσαν ἐπὶ τοῦ κατωτάτου δοκοῦντος ἡμῖν [15] πέρατος τῆς γῆς. Καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τοῦ διαγράμματος.

13. Ἐστω σφαῖρα τῆς γῆς κύκλος, ᾧ ἔνδον ὑπογέγραπται $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ καὶ περὶ αὐτὸν ἔστω περιηγμένος ἀντὶ τῆς σφαίρας τοῦ ὕδατος ἕτερος κύκλος συναρμοζόμενος κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῷ ἄνω δεκάτῳ τοῦ ἐν αὐτῷ κύκλου, ᾧ ἐπιγέγραπται $\epsilon, \zeta, \eta, \theta$. [5] Εὐρεθήσεται γὰρ τὸ μὲν ὡς πρὸς ἡμᾶς κάτω πέρασ τοῦ ἐν αὐτῷ κύκλου κέντρον τοῦ ἔξωθεν περιηγμένου, διπλασίων δὲ ὑπάρχων οὗτος τὴν διάμετρον. Ἀναφαίνεται δὲ γεωμετρικαῖς ἀποδείξεσιν ὀκταπλασίαν εἶναι τὴν σφαῖραν, ἥς ἡ διάμετρος διπλασία, τῆς ἐχούσης τὴν ἡμίσειαν διάμετρον σφαίρας.

Συμβαίνει γε μὴν τὸ [10] ὄγδοον τῆς ὑγρᾶς ταύτης σφαίρας ἀναμιξῆ ἔμπεριελήφθαι τῇ γῆ· διὸ καὶ πηγαὶ ἀναρρήγνυνται παρ' αὐτῆς πλείστα, καὶ «ποταμῶν» ἀναδίδονται δαψιλέστατα καὶ «ἀένναα» «ῥεύματα», καὶ θαλασσῶν οὐκ ὀλίγων ἐγχέονται ταύτῃ κόλποι, καὶ λιμναίων ὑδάτων ἀνα-

χέονται πλήθη, καὶ οὐκ ἔστι σχεδόν, οὗ τῆς γῆς ὀρύξας τις οὐχ ὑπορρέον [15] ὕδωρ εὐρήσει.

14. Πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης μηδεμίαν ἑτέραν εἶναι καὶ τὸ διάγραμμα καὶ ὁ λόγος διδάσκει. Καθάπερ γάρ, εἰ τὸ αὐτὸ κέντρον γῆς τε καὶ ὕδατος ὑπῆρχεν, ἦν ἂν ἡ γῆ πᾶσα παντάπασιν ἀοίκητος, οὕτω καὶ πολλῶ μαλλον, εἰ κέντρον ἔχει [5] τὸ ὕδωρ τὸ τῆς γῆς ὡς πρὸς ἡμᾶς κατώτατον πέρας, πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης, ἢ τῶ ἄνω τῆς ἐκείνου σφαίρας ἐναρμόζεται, τᾶλλα πάντα πολλῶ τῶ ὕδατι περικλυζόμενα κατοικεῖσθαι ἀδυνάτως ἔχει.

Ἐπὶ μόνης δὲ τῆς κατὰ τὴν γῆν οἰκουμένης λογικὴν ψυχὴν ἐνσώματον εἶναι προαναπέφηνεν, ἥτις [10] μία οὔσα νῦν ἢ καθ' ἡμᾶς αὕτη μόνη προαναπέφηνεν.

Ἀκόλουθον οὖν ἐν ταύτῃ μόνη καὶ τῶν ἀλόγων ζώων κατοικεῖν τὰ χερσαῖα.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

1. Ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀρχή, καὶ ἡ φύση τὸ διδάσκει, καὶ ἡ ἱστορία τὸ βεβαιώνει. Ἐπίσης, ἡ εὕρεση τῶν διαφόρων τεχνῶν, ἡ θέσπιση τῶν διαφόρων νόμων καὶ ἡ σύλληψη καὶ ἐφαρμογή τῶν διαφόρων πολιτευμάτων τὸ φανερώνουν καθαρά.

Καὶ αὐτὸ διότι γνωρίζουμε καὶ τοὺς ἐφευρέτες ὄλων σχεδὸν τῶν τεχνῶν, καὶ τοὺς δημιουργοὺς [ὄλων σχεδὸν] τῶν νόμων, καὶ [ὄλους σχεδὸν] ὄσους ἐπινόησαν καὶ ἐφάρμοσαν τὰ διάφορα πολιτεύματα, καθὼς ἐπίσης ὄλους τοὺς συγγραφεῖς ποὺ συνέγραψαν πρῶτοι σχετικὰ μὲ ὁποιοδήποτε θέμα, καὶ βλέπουμε ὅτι κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ὑπερβαίνει τὴ γένεση τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χρόνου, τὴν ὁποία ἐξιστόρησε ὁ Μωϋσῆς.

Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μωϋσῆς, ἐξἄλλου, ποὺ ἔγραψε γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου, μὲ τόσες ἐντυπωσιακὲς πράξεις καὶ λόγους [μᾶς] ἔδωσε ἀναντίρρητα πειστήρια γιὰ τὸ ὅτι ἡ δική του θέσις εἶναι ἀληθής· ἔτσι, ἔκανε ὄλο σχεδὸν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων «νὰ πειστεῖ στὰ λόγια του» καὶ ἀλλάζοντας γνώμη νὰ περιγελαῖ ὄσους ὑποστήριζαν μὲ περίπλοκους, σοφιστικοὺς συλλογισμοὺς τὴν ἀντίθετη θέσις.

Ἐπίσης, [ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀρχὴ πρέπει νὰ τὸ δεχθοῦμε] γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο. Ἡ ἴδια ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ κόσμου, μὲ τὸ νὰ ἔχει ἀνά πᾶσα στιγμή ἀνάγκη μιὰ νέα ἀρχὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν καθ' ἕκαστον ὄντων τῆς ἀδυνατώντας νὰ κρατηθεῖ ἔστω καὶ κατ' ἐλάχιστον στὴν ὑπαρξὴ χωρὶς αὐτήν, φανερώνει μὲσω αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὴν πρώτη ἀρχὴ τῆς —ἀρχή, σημειωτέον, ἡ ὁποία δὲν προέρχεται ἀπὸ ἄλλην.

2. Ὅτι ὁ κόσμος δὲν ἔχει μόνον ἀρχὴ ἀλλὰ καὶ τέλος, τὸ ἀποδεικνύει κατ' ἀρχὰς ἐνδεχόμενον ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία τελειώνει καὶ πεθαίνει ἀδιάκοπα «κατὰ μέρη»· τὸ πιστοποιεῖ δὲ κατὰ τρόπο ἀσφαλῆ καὶ ἀναντίρρητο ἡ σχετικὴ πρόρρηση πολλῶν ἐνθέων ἀνδρῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ, «τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ», τὴν ὁποία εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ δεχθοῦν ὡς ἀληθῆ ὄχι μόνον οἱ εὐσεβεῖς ἀλλὰ καὶ οἱ ἀσεβεῖς, διότι βλέπουν ὅτι σὲ ὄλες τίς ἄλλες προρρήσεις τοὺς αὐτοὶ ἐπαληθεύτηκαν.

Ἀπὸ τοὺς ἴδιους δὲ μποροῦμε νὰ μάθουμε, συγκεκριμένα, ὅτι ὄλος αὐτὸς ὁ κόσμος δὲν θὰ μεταβεῖ ἐντελῶς στὸ μὴ ὄν, ἀλλὰ, ὅπως τὰ σώματά μας, ἔτσι καὶ αὐτὸς «θὰ μετασκευαστεῖ πρὸς τὸ θεϊότερο», «ἀφοῦ διαλυθεῖ» καὶ «μεταστοιχειωθεῖ» μὲ τὴ δύναμη τοῦ θείου Πνεύματος, ὥστε νὰ ἀποκτήσει φύση ἀνάλογη μὲ τὴ δική μας.

3. Ὁ οὐρανός, λένε οἱ σοφοὶ τῶν Ἑλλήνων, στρέφεται λόγῳ τῆς φύσεως τῆς «κοσμικῆς Ψυχῆς» καὶ μᾶς διδάσκει τὸ δίκαιο καὶ τὸν λόγο. Τί εἶδους δίκαιο; Ποιὸ λόγο;

Ἐὰν ὁ οὐρανὸς δὲν κινεῖται χάρις στὴ δική του φύση ἀλλὰ χάρις στὴ φύση τῆς κοσμικῆς Ψυχῆς, ὅπως δέχονται αὐτοί, καὶ ἐφόσον ὑποτίθεται πὼς ἡ κοσμικὴ Ψυχὴ εἶναι ψυχὴ τοῦ κόσμου ὁλόκληρου, πὼς καὶ δὲν στρέφονται καὶ ἡ γῆ, τὸ νερὸ καὶ ὁ ἀέρας (καθ' ἣν στιγμὴν, μάλιστα, ἡ ψυχὴ εἶναι «ἀεικίνητη» κατ' αὐτούς), ἀλλ' ἀπεναντίας καὶ ἡ γῆ, [ὅπως εἶναι φανερό], [ἀλλά] καὶ τὸ νερὸ, τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει τὴν κάτω περιοχὴ [τοῦ κόσμου], μένουν ἀκίνητα λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης φύσης τους; Συνεπῶς καὶ ὁ οὐρανὸς κινεῖται διαρκῶς λόγῳ τῆς φύσης του· κινεῖται δὲ κυκλικά, καταλαμβάνοντας τὴν πάνω περιοχὴ [τοῦ κόσμου].

Ἐπίσης: τί λογῆς εἶναι ἡ κοσμικὴ Ψυχὴ, χάρις στὴ φύση τῆς ὁποίας [ὑποτίθεται πὼς] κινεῖται ὁ οὐρανός; Λογικὴ μήπως;

Ἄν ναι, ἔπεται πὼς εἶναι αὐτεξούσια, καὶ αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ κινεῖ πάντοτε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ σῶμα τοῦ οὐρανοῦ [ὅπως βλέπουμε ὅτι κάνει, ἂν ὑποθέσουμε πὼς ὑπάρχει]· διότι τὰ αὐτεξούσια ὄντα σὲ διαφορετικὲς στιγμὲς κινοῦνται [καὶ συνεπῶς κινοῦν] κατὰ διαφορετικὸ τρόπο.

Ἐπίσης, ποιά ἴχνη λογικῆς ψυχῆς βλέπουμε σὲ αὐτὴν ἐδῶ τὴν κατώτατη σφαῖρα (τὴ γῆ ἐννοῶ πάλι) ἢ στὶς κοντινὲς τῆς ποὺ τὴν περιβάλλουν, τουτέστι στὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, τοῦ ἀέρα, ἢ ἀκόμα καὶ τῆς φωτιᾶς, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ κοσμικὴ Ψυχὴ ὑποτίθεται πὼς εἶναι ψυχὴ καὶ αὐτῶν [τῶν σφαιρῶν];

Κι ἀκόμα: πὼς ἄλλα ὄντα εἶναι ἔμψυχα καὶ ἄλλα ἄψυχα, ὅπως οἱ ἴδιοι ὁμολογοῦν; Τὰ δευτέρω, μάλιστα, δὲν τὰ συναντᾶ κανεὶς ἀραιὰ καὶ ποῦ ἄψυχα εἶναι κάθε πέτρα, κάθε μέταλλο, κάθε χῶμα, νερὸ, ἀέρας καὶ φωτιὰ (διότι καὶ γιὰ τὴ φωτιὰ οἱ ἴδιοι λένε ὅτι κινεῖται λόγῳ τῆς φύσης τῆς καὶ ὄχι λόγῳ τῆς Ψυχῆς). Ἐφόσον, λοιπόν, ἡ Ψυχὴ εἶναι κοινὴ σὲ ὅλα τὰ σώματα, πὼς συμβαίνει μόνον ὁ οὐρανὸς νὰ κινεῖται λόγῳ τῆς φύσης τῆς Ψυχῆς καὶ ὄχι τῆς δικῆς του;

Ἄλλὰ ἂς ὑποθέσουμε πὼς [ἀπαντήσουν ὅτι] ἡ Ψυχὴ ποὺ λένε πὼς κινεῖ τὸ σῶμα τοῦ οὐρανοῦ δὲν εἶναι λογικὴ.

Πὼς, ὁμως, μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι, τὴ στιγμὴ ποὺ ἰσχυρίζονται πὼς ἡ Ψυχὴ αὐτὴ εἶναι «πηγὴ» τῶν δικῶν μας ψυχῶν;

Παρομοίως, ἂν δὲν εἶναι λογικὴ, θὰ εἶναι ἡ αἰσθητικὴ ἢ φυτικὴ. Ὅμως οὔτε τὴ μία οὔτε τὴν ἄλλη τὴ βλέπουμε νὰ κινεῖ σῶμα ποὺ δὲν διαθέτει ὄργανα, καὶ ὄργανικά μέλη δὲν βλέπουμε νὰ διαθέτει οὔτε ἡ γῆ οὔτε ὁ οὐρανός οὔτε κάποιο ἄλλο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ἐντός τους. Ἄλλωστε, κάθε ὄργανο ἀποτελεῖ προϊόν σύνθεσης διαφορετικῶν φύσεων, ἐνῶ κάθε στοιχεῖο εἶναι φύσεως ἀπλῆς, περισσότερο δὲ ἀπὸ ὅλα ὁ οὐρανός. «Ἡ ψυχὴ», ἄλλωστε, «εἶναι ἐντελέχεια ὀργανικοῦ σώματος ποὺ ἔχει δυνάμει ζωῆς». Ὁ οὐρανός, ὁμως, ἐφόσον δὲν διαθέτει κανένα ὀργανικὸ μέλος ἢ μέρος, δὲν μπορεῖ

νά διαθέτει οὔτε ζωή· πῶς μπορεῖ, λοιπόν, νά ἔχει ψυχή αὐτό πού εἶναι ἀδύνατο νά ἔχει ζωή;

Κι ὁμως, οἱ «ματαιωθέντες ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν» «ἐξ ἄσυνέτου καρδίας» ἔπλασαν μέ τό μυαλό τους μιὰ Ψυχή, πού οὔτε ὑπάρχει, οὔτε ὑπῆρξε, οὔτε θά ὑπάρξει· καί τήν Ψυχή αὐτή τήν ἀναγόρευσαν «δημιουργό», «κυβερνήτη» καί «προνοητή» ἐπί ὁλόκληρου τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καθὼς καί τρόπον τινά «ρίζα» καί «πηγή» τῶν ψυχῶν τῶν δικῶν μας, ἢ μᾶλλον ὅλων τῶν ψυχῶν, Ψυχή ἢ ὁποία μέ τῆ σειρὰ της γεννᾶται ἀπό τόν «Νοῦν», ὁ ὁποῖος, ὅπως λένε, εἶναι οὐσιωδῶς διάφορος τοῦ «ἄκρου» ἐκείνου, πού αὐτοὶ λένε «Θεό». Καί μολονότι αὐτὰ εἶναι πράγματα τόσο ἀνόητα, αὐτὰ εἶναι πού διδάσκουν ὡς ἀληθῆ οἱ θεωρούμενοι ἀπό τοὺς Ἑλληνες ὡς οἱ πλέον ὑψηλοὶ σοφοὶ καί θεολόγοι, μὴν ὄντας ἀσεβεῖς ἀπέναντι στό Θεῖο λιγότερο —ἢ, μᾶλλον, γιά νά τό πῶ εὐθέως, ὄντας περισσότερο— ἀπό ὅσους θεοποιοῦν «κνώδαλα» καί πέτρες. Διότι τὰ κνώδαλα, ὁ χρυσός, ἡ πέτρα καί ὁ χαλκός εἶναι κάτι, μολονότι ἀνήκουν στά κατώτατα ὄντα τῆς κτίσης· ἐνῶ Ψυχή κοσμική καί «ἀστροφόρος» οὔτε ὑπάρχει οὔτε εἶναι κάτι, ἐφόσον δέν ὑπάρχει πουθενά καί ὑπό καμμίαν ἔννοια, παρὰ μόνον ὡς «πλάσμα διάνοιας κατεχόμενης ἀπό κακὸ δαίμονα».

4. Ἐπειδὴ, λένε, τό σῶμα τοῦ οὐρανοῦ κινεῖται ἐξ ἀνάγκης, καί ἐφόσον δέν ὑπάρχει περαιτέρω κανένας τόπος πρὸς τόν ὁποῖο νά μπορεῖ νά προχωρήσει, ἐπιστρέφει στόν ἑαυτό του [sc. στόν ἀρχικό του χῶρο] καί ἔτσι τό προχώρημα γίνεται περιστροφή.

Ἄψογα! Ἄν εἶχε τόπο, θά πῆγαινε πρὸς τὰ πάνω, ὅπως ἡ φωτιά, ἢ μᾶλλον περισσότερο κι ἀπό τῆ φωτιά ἀκόμα, διότι ἔχει φύση ἐλαφρότερη ἀπό τῆ φωτιά. Αὐτό, ὁμως, δέν εἶναι κίνηση ὀφειλόμενη στή φύση κάποιας ψυχῆς, ἀλλὰ κίνηση ὀφειλόμενη στή φύση τῆς ἐλαφρότητας. Ἐάν, λοιπόν, τό προχώρημα γίνεται περιστροφή, καί τό προχώρημα αὐτό τό ὀφείλει στή δική του φύση καί ὄχι στή φύση τῆς Ψυχῆς, ἔπεται ὅτι τό σῶμα τοῦ οὐρανοῦ δέν στρέφεται λόγῳ τῆς φύσης τῆς Ψυχῆς ἀλλὰ λόγῳ τῆς δικῆς του φύσης. Ὡς ἐκ τούτου δέν ἔχει ψυχή, καί δέν ὑπάρχει κάποια οὐράνια ἢ παγκόσμια Ψυχή, ἀλλὰ μοναδική λογική ψυχή εἶναι ἡ ἀνθρώπινη, ἢ ὁποία δέν εἶναι οὐράνια ἀλλὰ «ὑπερουράνια» —καί τοῦτο ὄχι λόγῳ τοῦ τόπου της, ἀλλὰ λόγῳ τῆς φύσης της, καθότι εἶναι «νοερὴ οὐσία».

5. Τό δὲ οὐράνιο σῶμα δέν κινεῖται πιὸ πέρα καί πιὸ πάνω, ὄχι ἐπειδὴ δέν ὑπάρχει παραπέρα τόπος. Ἄλλωστε καί ἡ σφαῖρα τοῦ αἰθέρα, πού βρίσκεται μετὰ [sc. κάτω] ἀπό αὐτόν καί περιλαμβάνεται ἐντός του, δέν προχωρεῖ παραπάνω ὄχι ἐπειδὴ δέν ὑπάρχει τόπος γιά νά πάει· ὑπάρχει γύρω της ἡ

ἔκταση τοῦ οὐρανοῦ. Δὲν ἐπεκτείνεται λοιπὸν [ἢ σφαῖρα τοῦ αἰθέρα] περαιτέρω γιὰ τὸν λόγο ὅτι αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ἀπὸ πάνω της [sc. τὸ οὐράνιο σῶμα] εἶναι λεπτότερό της, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι [τὸ οὐράνιο σῶμα] βρίσκεται πάνω ἀπὸ αὐτὴν λόγῳ τῆς φύσης του. Συνεπῶς, ὁ οὐρανὸς δὲν ἀνεβαίνει πιὸ ψηλὰ ὄχι διότι δὲν ἔχει τόπο ἀπὸ πάνω του γιὰ νὰ πάει, ἀλλὰ ἐπειδὴ κανένα σῶμα δὲν εἶναι λεπτότερο κι ἐλαφρότερο ἀπὸ αὐτόν.

6. Κανένα σῶμα δὲν βρίσκεται πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ οὐράνιο σῶμα. Ὁμῶς, ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει πάνω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ κάποιο σῶμα δὲν εἶναι αὐτός· εἶναι ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπάρχουσα διάταξη τοῦ κόσμου, ὁ οὐρανὸς περιλαμβάνει κάθε σῶμα καὶ δὲν ὑπάρχει κανένα σῶμα ἔξω ἀπὸ αὐτόν [μολονότι οἱ προδιαγραφές αὐτοῦ τοῦ κόσμου θεωρητικὰ θὰ τὸ ἐπέτρεπαν]. Ἐάν, μὲ κάποιο τρόπο, καθίστατο [τώρα] δυνατό γιὰ ἓνα σῶμα νὰ περάσει τὸν οὐρανὸ (ὅπως, ὡς γνωστόν, ἐμεῖς οἱ χριστιανοὶ πιστεύουμε [ὅτι θὰ γίνει]), τὸ σῶμα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ γίνει δεκτὸ [ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ βρίσκεται] πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ οὐρανοῦ. Ἄλλωστε ὁ Θεός, «ὁ ὅποιος γεμίζει τὰ πάντα» καὶ ἐκτείνεται ἀπείρως πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, γέμιζε καὶ πρὶν ὑπάρξει ὁ κόσμος (ὅπως καὶ τώρα γεμίζει) ὅλον τὸν τόπο ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸν κόσμο, καὶ αὐτὸ δὲν ἀποτελέσει καθόλου ἐμπόδιο στὸ νὰ ὑπάρξει μετὰ κάποιο σῶμα μέσα σὲ αὐτόν [sc. τὸν τόπο]. Συνεπῶς, ἢ δῆθεν ἀνυπαρξία τόπου πέρα ἀπὸ τὸν οὐρανὸ (εἴτε αὐτοῦ ποὺ βρίσκεται γύρω ἀπὸ τὸν κόσμο [καὶ εἶναι κενὸς σωμάτων] εἴτε τοῦ δημιουργημένου ἐντὸς τοῦ κόσμου [ποὺ εἶναι πλήρης σωμάτων]), τόπου τὸν ὅποιο θὰ βρισκόταν ὑποχρεωμένο νὰ καταλάβει ἓνα σῶμα [ἐάν ἐκινεῖτο πέρα ἀπὸ τὸν οὐρανὸ], δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο [γιὰ μιὰ ἀνωφερῆ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ σώματος].

7. Γιὰ ποιὸ λόγο, λοιπὸν, ἢ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ σώματος δὲν εἶναι ἀνωφερῆς, ἀλλὰ [τὸ σῶμα αὐτό] ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του καὶ κινεῖται κυκλικά, ἀφ' ἧς στιγμῆς δὲν ὑπάρχει κανένα ἐμπόδιο γιὰ μιὰ ἀνωφερῆ κίνηση; Ὁ λόγος εἶναι ὅτι, ὄντας τὸ πιὸ λεπτὸ ἀπ' ὅλα τὰ σώματα, μένει πάνω-πάνω καὶ ἔτσι εἶναι τὸ ὑψηλότερο, ἀλλὰ καὶ τὸ κινητικότερο. Ὅπως δηλαδὴ τὸ πιὸ πυκνὸ ἀπὸ τὰ σώματα εἶναι καὶ τὸ πλέον βαρὺ, καθὼς καὶ τὸ πλέον χαμηλὸ καὶ στάσιμο, ἔτσι καὶ τὸ πλέον ἀραιὸ καὶ ἐλαφρὸ εἶναι τὸ πλέον ὑψηλὸ καὶ κινητικὸ. Ἐφόσον, λοιπὸν, ἢ φύση τοῦ οὐρανοῦ σώματος εἶναι τέτοια ὥστε τὸ κάνει νὰ κινεῖται μένοντας πάνω-πάνω καὶ αὐτὸ ποὺ μένει κατ' αὐτόν τὸν τρόπο πάνω-πάνω εἶναι ἀδύνατο, λόγῳ τῆς ἴδιας του τῆς φύσης, νὰ χωριστεῖ ἀπὸ αὐτὰ πάνω ἀπὸ τὰ ὅποια βρίσκεται, αὐτὰ δὲ πάνω ἀπὸ τὰ ὅποια βρίσκεται τὸ οὐράνιο σῶμα εἶναι σφαιρικά, [ἔπεται ὅτι τὸ οὐράνιο σῶμα] ἔξ ἀνάγκης τρέχει γύρω ἀπὸ αὐτὰ ἀκατάπαυστα —ὄχι λόγῳ κάποιας φύσεως ψυ-

χικῆς, ἀλλὰ λόγῳ φύσεως σωματοειδοῦς καὶ ἀπολύτως συναφοῦς του. Ἔτσι, ἐκτελεῖ κινήσεις ἀπὸ τόπο σὲ τόπο «τμηματικά», ποὺ ἀνήκουν σὲ ἐκεῖνο τὸ εἶδος κίνησης ποὺ προσιδιάζει περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο σὰ σώματα, ὅπως τὸ ἀντίθετο, ἢ στασιμότητα, χαρακτηρίζει ἀκριβῶς τὰ ἀντίθετα σώματα.

8. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κανεὶς καὶ σὰ κοντινά μας πράγματα: οἱ ἄνεμοι δὲν χωρίζονται ἀπὸ αὐτὰ πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκονται, ἀλλὰ κινοῦνται γύρω ἀπὸ αὐτὰ χωρὶς νὰ προχωροῦν καθόλου πρὸς τὰ πάνω. Καὶ δὲν προχωροῦν ὄχι ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει τόπος πιὸ πάνω, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὰ ποὺ βρίσκονται πάνω ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι πιὸ ἐλαφρὰ ἀπὸ αὐτοὺς. Αὐτοὶ δὲ μὲ τὴ σειρά τους μένουν σταθερὰ πάνω ἀπὸ αὐτὰ πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκονται, ἐπειδὴ εἶναι ἐκ φύσεως ἐλαφρότεροι. Κινοῦνται δὲ γύρω ἀπὸ αὐτὰ ὄχι λόγῳ κάποιας φύσεως ψυχικῆς, ἀλλὰ λόγῳ τῆς δικῆς τους τῆς φύσης. Αὐτὴ δὲ τὴν ἀκριβῆ ὁμοιότητα θέλοντας νὰ ἐκφράσει ὁ σὲ ὅλα σοφὸς Σολομὼν χαρακτηρίσε ὁμωνύμως τὸ οὐράνιο σῶμα “ἄνεμο”, λέγοντας γιὰ αὐτὸ: «κυκλοῖ κυκλῶν πορευέται τὸ πνεῦμα καὶ ἐπὶ κύκλους αὐτοῦ ἐπιστρέφει τὸ πνεῦμα». Ἡ φύση δὲ τῶν ἀνέμων ποὺ γνωρίζουμε ἑμεῖς ἀπέχει ἀπὸ τὰ πάνω πράγματα καὶ ἀπὸ τὴν ταχύτατη κίνησή τους ἀκριβῶς τόσο ὅσο ὑπολείπεται αὐτῶν σὲ ἐλαφρότητα.

9. Σύμφωνα μὲ τοὺς Ἑλληνες σοφοὺς, δύο ζῶνες τῆς γῆς εἶναι ἀντεῦκρατες καὶ οἰκῆσιμες· χωριζόμενη δὲ ἡ καθεμιά τους σὲ δύο οἰκούμενες [ζῶνες] μᾶς δίνουν συνολικὰ τέσσερες. Γι’ αὐτὸ βεβαιώνουν πὼς πάνω στὴ γῆ ὑπάρχουν ἰσάριθμες φυλὲς ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ περάσουν ἢ μία στὴ ζώνη τῆς ἄλλης. Συγκεκριμένα ὑπάρχουν, κατ’ αὐτοὺς, αὐτοὶ ποὺ κατοικοῦν στὴν πλάγια γιὰ μᾶς καὶ ἀντεῦκρατη ζώνη, οἱ ὁποῖοι χωρίζονται ἀπὸ ἡμᾶς μέσῳ τῆς διακεκαυμένης ζώνης τῆς γῆς. Ἀκριβῶς ἀντικείμενοι, τώρα, πρὸς αὐτοὺς εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ κατοικοῦν στὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται στὸ κάτω, ὅπως βλέπουν αὐτοὶ, μέρος τῆς ζώνης τους. Τὸ ἴδιο συμβαίνει, λένε, καὶ μὲ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια γεωγραφικὴ σχέση πρὸς ἡμᾶς· ἀπὸ αὐτοὺς, [οἱ Ἑλληνες σοφοί] τοὺς μὲν τοὺς λένε «ἀντικείμενους», τοὺς δὲ «ἀντίποδες» καὶ «ἀντεστραμμένους» πρὸς ἡμᾶς.

Ἀγνόησαν ὁμῶς τὸ γεγονός ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἕνα δέκατο τῆς σφαίρας τῆς γῆς, ὅλη ἡ ἄλλη ἐπιφάνεια «εἶναι πλημμυρισμένη» ἀπὸ μιὰν ἄβυσσο «ὑδάτων».

10. Ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου κατοικοῦμε ἑμεῖς κανένα ἄλλο μέρος τῆς γῆς δὲν εἶναι κατοικήσιμο, διότι εἶναι πλημμυρισμένη ἀπὸ μιὰν ἄβυσσο ὑδάτων, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ γνωρίσει ἀν σκεφθεῖ τὸ ἔξῃς. Τὰ τέσσερα στοι-

χειὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα συντίθεται ὁ κόσμος εἶναι [ἐξ ἀπόψεως ποσότητος] ἴσα μεταξὺ τους, τὸ καθένα δὲ ἀπὸ αὐτὰ ἔχει ὄγκο τόσο μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὅσο ἀραιότερο εἶναι, ὅπως ὑποστηρίζει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης· «πέντε στοιχεῖα», λέει, «ὑπάρχουν, περιεχόμενα σὲ πέντε σφαιρικές περιοχές, μὲ τὴ μικρότερη νὰ περιέχεται πάντοτε ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη: τὴ γῆ ἀπὸ τὸ νερὸ, τὸ νερὸ ἀπὸ τὸν ἀέρα, τὸν ἀέρα ἀπὸ τὴ φωτιά, τὴ φωτιά ἀπὸ τὸν αἰθέρα —καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ κόσμος».

11. Ἀναλυτικά: ὁ αἰθέρας ἔχει φανερότατα ὄγκο πολλαπλάσιο αὐτοῦ τῆς φωτιᾶς ἐκείνης ποὺ λέγεται καὶ «ὑπέκκαυμα», καὶ ἡ φωτιά ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ ἀέρα· παρομοίως, ὁ ἀέρας ἔχει ὄγκο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ νερὸ, καὶ τὸ νερὸ ἀπὸ τὴ γῆ, ἡ ὁποία, ὄντας τὸ πλέον πυκνὸ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ἔχει τὸν μικρότερο ὄγκο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἐν ὄλῳ εὐρισκόμενα κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στοιχεῖα. Ἐχοντας, λοιπόν, ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ ὄγκο πολλαπλάσιο αὐτοῦ τῆς γῆς, ἐὰν ἀπλωνόταν σὲ ὅλη τὴν περιφέρεια τῆς γῆς, εἰς τρόπον ὥστε οἱ δύο σφαῖρες (τῆς γῆς καὶ τοῦ νεροῦ, ἐννοῶ) νὰ κινοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιο κέντρο, τὸ νερὸ δὲν θὰ ἄφηνε κανένα μέρος τῆς γῆς γιὰ νὰ ζήσουν τὰ χερσαῖα ζῶα, ἀφοῦ θὰ κάλυπτε ὅλο τὸ ἔδαφος τῆς καὶ θὰ ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Ἐφόσον, ὁμως, δὲν καλύπτει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς (ἀφοῦ τὸ ἔδαφος στὸ ὁποῖο κατοικοῦμε ἐμεῖς δὲν καλύπτεται ἀπὸ νερὸ), ἔπεται κατ' ἀνάγκην ὅτι ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ εἶναι ἔκκεντρη.

Πρέπει λοιπόν νὰ βροῦμε πόσο ἔκκεντρη εἶναι καὶ ποῦ εἶναι τὸ κέντρο τῆς. Ἄραγε, σὲ σχέση με ἐμᾶς εἶναι πάνω ἢ κάτω; Πάνω εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶναι, διότι βλέπουμε τὴν ἐπιφάνεια ἑνὸς μέρους τοῦ νεροῦ νὰ βρῖσκεται κάτω ἀπὸ μᾶς. Ἄρα τὸ κέντρο τῆς σφαίρας τοῦ νεροῦ βρῖσκεται σὲ σχέση με ἐμᾶς κάτω, ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς γῆς.

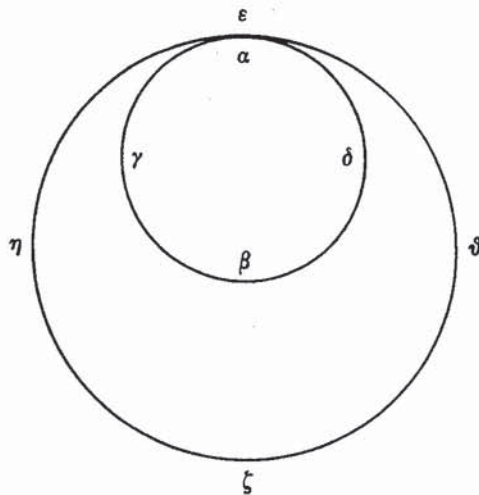
Μένει τώρα νὰ βροῦμε πόσο ἀπέχει τὸ κέντρο αὐτὸ ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς γῆς.

12. Πόσο ἀπέχει τὸ κέντρο τῆς σφαίρας τοῦ ὕδατος ἀπὸ τὸ γιὰ μᾶς κάτω εὐρισκόμενο κέντρο τῆς γῆς μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ βρεῖ, ἂν σκεφθεῖ ὅτι στὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆινης σφαίρας, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν κατοικούμενη ἀπὸ ἐμᾶς ζώνη τῆς γῆς, σχεδὸν ἐφαρμόζεται ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὕδατος, τὴν ὁποία βλέπουμε καὶ ἡ ὁποία εἶναι κάτω ἀπὸ ἐμᾶς, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἔδαφος τῆς γῆς ποὺ πατοῦμε.

Τὸ οἰκῆσιμο, τώρα, τμῆμα τῆς γῆς, ὅπου βρισκόμαστε ἐμεῖς, εἶναι τὸ 1/10 τῆς περιμέτρου τῆς γῆς· διότι ἡ γῆ ἔχει 5 ζῶνες, καὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς 5 κατοικεῖται ἀπὸ ἐμᾶς τὸ 1/2 τῆς μίας. Ἐάν, λοιπόν, θελήσει κανεὶς νὰ ἐφαρμόσει πάνω σὲ αὐτὸ τὸ 1/10 τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς μία σφαῖρα, θὰ βρεῖ ὅτι ἡ ἐξωτερικὰ προστιθέμενη σφαῖρα ἔχει διάμετρο σχεδὸν διπλάσια ἀπὸ τὴν πε-

ριεχόμενη ἐσωτερική, ἔχει δὲ ὄγκο ὀκταπλάσιο, τὸ δὲ κέντρο της βρίσκεται στὸ κατώτατο γιὰ ἡμᾶς πέρασ τῆς γῆς. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸ παρακάτω σχῆμα.

13. Ἐστω ὅτι ἡ σφαῖρα τῆς γῆς εἶναι ἓνας κύκλος, μέσα στὸν ὁποῖο γράφουμε $\alpha\beta\gamma\delta$, καὶ ὅτι γύρω ἀπὸ αὐτὸν φέρνουμε ἓναν ἄλλο κύκλο, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, καὶ ὁ ὁποῖος συναρμόζεται μὲ τὸν πρῶτο, πού βρίσκεται μέσα του, στὸ ἄνω $1/10$ του, γράφουμε δὲ ἔξω ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κύκλο $\epsilon\zeta\eta\theta$. Τούτων δοθέντων προκύπτει ὅτι τὸ γιὰ μᾶς κατώτατο πέρασ τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου εἶναι κέντρο τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ ὅτι ὁ ἐξωτερικὸς ἔχει διάμετρο διπλάσια [ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ]. Προκύπτει δὲ μέσῳ γεωμετρικῶν ἀποδείξεων ὅτι ἡ σφαῖρα πού ἔχει διάμετρο διπλάσια ἔχει ὄγκο ὀκταπλάσιο ἀπὸ τὸν ὄγκο τῆς σφαίρας πού ἔχει τῆ μισῆ διάμετρο.

Προκύπτει δὲ [ἀπὸ τὸ παραπάνω φυσικὸ θεώρημα] ὅτι τὸ $1/8$ τῆς ὑγρῆς αὐτῆς σφαίρας εἶναι ἀναμεμιγμένο μὲ τῆ γῆ· γι' αὐτὸ καὶ ξεπηδοῦν μέσα ἀπὸ τῆ δεύτερη πάμπολλες πηγές, καὶ βγαίνουν ἀπὸ τὰ σπλάχνα της πλουσιότατα καὶ «ἀστεῖρευτα» «ποτάμια», καὶ κόλποι πολλῶν θαλασσῶν καταλήγουν ἐντὸς της, καὶ μεγάλες ποσότητες λιμναίων ὑδάτων της, καὶ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν κανένα μέρος τῆς γῆς πού νὰ σκάψει κανεὶς καὶ νὰ μὴ βρεῖ νερὸ νὰ ρεῖ ἀπὸ κάτω.

14. Ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τῆ ζώνη πού κατοικεῖται ἀπὸ ἡμᾶς δὲν κατοικεῖται καμμία ἄλλη, τὸ διδάσκει τὸ παραπάνω σχῆμα καὶ ὁ λόγος. Ὅπως, ἐὰν ἡ γῆ καὶ

τὸ νερὸ εἶχαν τὸ ἴδιο κέντρο, ἢ γῆ θὰ ἦταν ἐντελῶς μὴ κατοικήσιμη, ἔτσι, κατὰ μείζονα λόγο, ἐφόσον τὸ νερὸ ἔχει ὡς κέντρο τὸ κατώτατο γιὰ ἐμᾶς πέρας τῆς γῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τῆ ζώνη ποὺ κατοικεῖται ἀπὸ ἐμᾶς, ἢ ὁποῖα ἐφάπτεται στὸ πάνω μέρος τῆς σφαίρας τοῦ νεροῦ, ὅλα τὰ ἄλλα μέρη καταλύζονται ἀπὸ νερὸ πολὺ καὶ συνεπῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ κατοικηθοῦν.

Ἐχοντας, λοιπὸν, ἀποδείξει ὅτι [μέσα στὸν κόσμον] λογικὴ ψυχὴ ἐνσώματα εἶναι μόνον αὐτὴ ποὺ ὑπάρχει στὶς κατοικούμενες περιοχὲς τῆς γῆς, τώρα ἀποδείξαμε ἐπιπλέον ὅτι τέτοια λογικὴ ψυχὴ εἶναι μόνον ἡ δική μας.

Τέλος, ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι μόνον σὲ αὐτὴ [τὴν κατοικούμενη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ζώνη] κατοικοῦν καὶ τὰ ἄλογα χερσαῖα ζῶα.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1,1-3: Ἦρχθαι usque παριστάσι.

«Φύσις», «ἱστορία», πολιτιστικά ἐπιτεύγματα: οἱ τρεῖς βάσεις τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Π. Ὁ Π. θὰ ἐκθέσει τὰ ἐπιχειρήματά του μὲ σειρὰ ἀντίστροφη πρὸς τὴ σειρὰ καταγραφῆς τῶν βάσεων τους: θὰ ξεκινήσει μὲ τὰ πολιτιστικά ἐπιτεύγματα καὶ θὰ τελειώσει μὲ τὴν «φύσιν». Διευκρινίζω ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ 2ου ἐπιχειρήματος (1,8-13· ed. R. E. Sinkewicz, 82 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 37,8-13), ὡς «ἱστορίαν» δὲν ἐννοεῖ τὴν ἱστορία τῶν γεγονότων (ὅπως δέχεται ὁ R. E. Sinkewicz, *Capita*, 8), ἀλλὰ τὴν ἱστορία τῶν μαζικῶν ἰδεῶν, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἐπικράτηση τῆς μωσαϊκῆς-χριστιανικῆς ἀντίληψης περὶ ἓν χρόνῳ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐναντι τῆς ἑλληνικῆς ἀντίληψης περὶ ἀϊδιότητός του.

1,2-3: τεχνῶν ... νόμων ... πολιτειῶν.

Πρόκειται γιὰ τὰ τρία εἶδη ἔργων ποὺ κατὰ τὸν Διόδωρο Σικελιώτη (2ο μισό τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.) ἐξασφαλίζουν ὑστεροφημία σὲ ἓνα μεγάλο ἄνδρα: «Καθόλου δὲ διὰ τὴν ἐκ ταύτης [sc. τῆς ἱστορίας] ἐπ' ἀγαθῶ μνήμην οἱ μὲν κτίσται πόλεων γενέσθαι προεκλήθησαν, οἱ δὲ νόμους εἰσηγήσασθαι περιέχοντας τῷ κοινῷ βίῳ τὴν ἀσφάλειαν, πολλοὶ δ' ἐπιστήμας καὶ τέχνας ἐξευρεῖν ἐφιλοτιμήθησαν πρὸς εὐεργεσίαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων» (*Βιβλιοθήκη ἱστορική*, I,2,1). Λίγο παρακάτω (I,5,1) ὁ Διόδωρος δηλώνει ὅτι, μὲ ἀφετηρία τὸ ἀρχαιότερο μαρτυρούμενο ἱστορικό γεγονός, τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο, ἡ παγκόσμια ἱστορία του καλύπτει χρονικὸ διάστημα 1138 ἐτῶν· αὐτὸ μπορούσε κάλλιστα νὰ χρησιμεύσει στὸν Π. ὡς βάση γιὰ τὸ ἐπιχείρημά του ὑπὲρ τῆς μωσαϊκῆς διδασκαλίας περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου (βλ. ἀμέσως παρακάτω, *ad* 1,3-8)· ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ὁ Π. μπορούσε νὰ συμφωνήσει —μὲ τὸν δικό του τρόπο— μὲ τὴ στωικὴ θέση τοῦ Διόδωρου (γιὰ τὸν στωικισμό τοῦ ὁποίου βλ. τὴ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς ἔρευνας ἀπὸ τὸν A. Lesky, *Ἱστορία*, 941, σημ. 6· 1068) ὅτι «οἱ τὰς κοινὰς ἱστορίας πραγματευσάμενοι», δηλ. οἱ συγγραφεῖς γενικῆς ἱστορίας, εἶναι ὑπὸ κάποια ἐννοια «ὑπουργοὶ τῆς θείας προνοίας» (I,1,1-3). Ὅτι ὁ Π. εἶχε διαβάσει Διόδωρο τὸ καθιστᾶ ἀκόμα πιὸ πιθανὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀπηχῆσεις τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου τῆς *Βιβλιοθήκης ἱστορικῆς* βρίσκουμε στὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τῆς *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας* τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ (I,1· ed. L. Schopen, *Gregoras*, 3,1-5,22), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ χριστιανικὴ διασκευὴ στωικῶν ἱστοριογραφικῶν ἰδεῶν. Ἡ βασικότερη ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὁ παραλληλισμὸς τῆς λογικῆς διάταξης τοῦ κόσμου καὶ τῆς συγκρότησής του σὲ ἓνιαῖο ὄλο ἀπὸ τὴ θεία πρόνοια, μὲ τὴ συγγραφὴ μιᾶς παγκόσμιας ἱστορίας ἀπὸ ἓνα ἱστορικό ποὺ στοχεύει στὴν κατάδειξη τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

1,3-8: Σχεδὸν γὰρ *usque* ὁ Μωϋσῆς.

Cf. Ζαχαρίου Μυτιλήνης, Ἰαμμώνιος, 928-936 (ed. M. M. Colonna, Ἰαμμώνιος, 125 = PG 85: 1105C): «Εἰ οὐδὲν τοῦ ἀφθάρτου <...> γράμματα λέγεται, καὶ σκάφος ἐν Λιβύῃ πρῶτον ναυπηγηθῆναι φασί, καὶ οὐδεὶς πόνος τὸ τῶν ἐτῶν, ἐξ ὅσου πέφηνεν ἕκαστος τούτου [an τούτων, sc. inventorum litterarum, navigationis et c.?], γενεαλογεῖν καὶ διαριθμεῖν..., εἰ τοίνυν... μήτε αἰδίδιον, ἐν ᾧ τέχνη καὶ ἄνθρωποι ἀπ' ἀρχῆς χρόνου συνέστησαν, ...γένονεν ἄρα ὁ κόσμος». Ἡ ἐκδότις τοῦ ἔργου θεωρεῖ τὴ *lacuna* μικρὴ (*op. cit.*, 125, ad 928: «*excisa quaedam desiderantur*»· πβ. *op. cit.*, 215-216) καὶ ἀσήμαντη γιὰ τὸ νόημα τοῦ χωρίου· γι' αὐτὸ καὶ στὴ μετάφραση (*op. cit.*, 175) συνδέει συντακτικὰ τὸ «τοῦ ἀφθάρτου», ποὺ εἶναι πρὶν τὴ *lacuna*, μὲ τὸ «γράμματα», ποὺ εἶναι μετὰ, θεωρῶντας (ἂν καὶ μὲ τρόπο ἀνεπιτυχή, διότι: α) τὰ γράμματα εἶναι ἓνα εἶδος «*segnī*», ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς μποροῦν νὰ μεταφραστοῦν ὡς «*segnī*»· β) τί θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνει: «*segnī dell'incorruttibile*»;) τὰ «γράμματα» ἰσοδύναμα τῶν «σημείων». Στὴν πραγματικότητα, τὸ «τοῦ ἀφθάρτου» καὶ τὸ «γράμματα» εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια πρόταση· ἴσως, μάλιστα, νὰ μὴν ἀνήκουν οὔτε κἂν στὴν ἴδια περίοδο. Ἕνα μέρος τοῦ τμήματος τοῦ κειμένου ποὺ βρισκόταν πρὶν τὴ *lacuna* καὶ τελείωνε μὲ τό: «...γράμματα λέγεται», ἀναφερόταν προφανῶς σὲ διάφορα πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ εικάσουμε μὲ ἀσφάλεια τὴ γραφὴ, καὶ στὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι περιλαμβάνονταν κάποια ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ὁ Π., σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ἰαμμώνιον, ἀνέφερε στὸ 1,2-5 ἔχοντας στὴ διάθεσή του ἓνα χαμένο σῆμερα ἀκέραιο στὸ συγκεκριμένο σημεῖο χειρόγραφο. Ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ περιεχόμενο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ «ἕκαστος», ποὺ ἀναφέρεται σὲ κάποιους τῶν ὁποίων ἡ χρονολογία πρέπει νὰ ἐξακριβωθεῖ, δηλαδὴ προφανῶς στοὺς «εὐρετάς» τῶν διαφόρων τεχνῶν, θεσμῶν κ.λπ. Ἔτσι, ἡ μετάφραση τοῦ ἀποσπάσματος 928-931 (πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τῆς Colonna) ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἐὰν τίποτε... <?>, <ὅτι ἐφεῦρε> τὰ γράμματα λέγεται, καὶ λένε ὅτι τὸ πρῶτο σκάφος ναυπηγήθηκε στὴ Λιβύῃ, καὶ δὲν εἶναι διόλου δύσκολο νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν καταγωγὴ καὶ νὰ ὑπολογίσουμε τὰ ἔτη ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε ποὺ ἐμφανίστηκε ὁ <ἐφευρέτης> κάθε πράγματος». Μὲ αὐτὸ ὁ Ζαχαρίας ἤθελε νὰ δείξει ὅτι «δὲν εἶναι αἰδίδιο αὐτὸ [sc. ὁ κόσμος] μέσα στὸ ὁποῖο οἱ τέχνες καὶ οἱ ἄνθρωποι λαμβάνουν ὑπαρξὴ ἐν χρόνῳ» (*op. cit.*, 934-935).

Ἄς σημειωθεῖ, ὅμως, ὅτι τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Π. δὲν εἶναι ἀκριβῶς αὐτό· ἐνῶ ὁ Ζαχαρίας λέει —συνοπτικὰ μιλώντας— ὅτι, ἐφόσον ὅλα μέσα στὸν κόσμο ἔχουν μιὰν ἀρχή, τότε καὶ ὁ κόσμος ὁ ἴδιος ἔχει μιὰν ἀρχή, ὁ Π. λέει ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ γῆ, οὔτε τὰ πλεόν παλαιά, δὲν ὑπερβαίνουν τὸ κατὰ Μωϋσῆ ἔτος κτίσεως τοῦ κόσμου

(τὴν ἐποχὴ τοῦ Π. ἐθεωρεῖτο γενικὰ τὸ 5.508 π.Χ.: βλ. π.χ. C. Mango, *Βυζάντιο*, 229). Γιὰ παράδειγμα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Θεόφραστου στὸ *Φυσικαὶ δόξαι*, ὅπως τὴ σῶζει ὁ Φίλων Ἀλεξανδρεὺς σὲ ἓνα ἔργο ποῦ πραγματεύεται ἀκριβῶς τὸ θέμα τῆς ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου (*Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου* 145,4-5), οἱ «εὐρεταί» (λέξη, σημειωτέον, ποῦ χρησιμοποιεῖ ἐν προκειμένῳ ὁ Π.) ὄλων τῶν ἐπιστημῶν δὲν ἦσαν παλαιότεροι τῶν χιλίων ἐτῶν (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεόφραστου). Τὸ παλαμικὸ ἐπιχείρημα, βέβαια, εἶναι μία *ignotio elenchi*: ἀπὸ τὸ ὅτι κανένα γνωστὸ ἱστορικὸ γεγονός δὲν εἶναι παλαιότερο τοῦ 5.508 π.Χ. δὲν συνάγεται ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε ἐν χρόνῳ, πρᾶγμα ποῦ εἶναι τὸ ὁμολογημένο *demonstrandum* τοῦ κεφαλαίου (1,1: «Ἦρχθαι τὸν κόσμον...»), ἀλλὰ μόνον ὅτι κανένα γνωστὸ ἱστορικὸ γεγονός δὲν διαψεύδει τὸν Μωϋσῆ.

1,3-4: *σχεδὸν ἀπασῶν.*

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀνθησης τῶν γραμμάτων καὶ ἀκμῆς τῆς παιδείας, ποῦ ὅμως δὲν συνοδεύονταν ἀπὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα (τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει μόνον μιὰ συνείδηση ποῦ πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν πράγματα ἄγνωστα καὶ ἐν ταύτῳ γνώσιμα), τὸ αἶσθημα γνωσιακῆς αὐτάρκειας ποῦ ἐκφράζει αὐτὴ ἢ δήλωση δὲν ἐκπλήσσει.

1,5: *τὴν ἀρχήν.*

Ἐπιρρηματικά: sc. στὴν ἀρχή-ἀρχή.

1,6: *τὴν ἀρχήν.*

Ὀνοματικά: ἀντικείμενο στὸ ἐννοούμενο «ἴσμεν». Κατὰ λέξη: «γνωρίζουμε τὴν ἀρχὴ τῶν συγγραφέων ποῦ ἔγραψαν σχετικὰ μὲ ὁποιοδήποτε θέμα», sc. τοὺς πρώτους, τοὺς πλέον παλαιοὺς ἀπὸ αὐτοὺς.

1,5-6: *ἔτι γε μὴν καὶ τῶν συγγραψαμένων.*

Ἐχοντας μὲν δὲ δηλώσει τὴ βεβαιότητά του γιὰ τὴν πληρότητα τῶν γνώσεών του γιὰ τὰ σημαντικὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Π. σπεύδει νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἐνδεχόμενο ἐρώτημα-ἐνσταση, πῶς εἶναι τόσο σίγουρος γιὰ αὐτὴν τὴν πληρότητα: τὴ βεβαιότητα αὐτὴ τοῦ τὴν παρέχει ἡ πληρότητα τῶν γνώσεων ποῦ μᾶς παρέχουν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοί. Φυσικά, ἡ ἀπάντησις αὐτὴ ἀγνοεῖ, μεταξὺ ἄλλων, τὸ γεγονός τῆς ἀπώλειας πολλῶν ἔργων πολλῶν ἱστορικῶν.

1,7-8: *τὴν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χρόνου γένεσιν.*

Κόσμος καὶ χρόνος δημιουργήθηκαν μαζί: ὥστόσο ὁ Π., δεχόμενος τὴ

χρονικὴ περατότητα τοῦ κόσμου, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὴν παραδοχὴ ἑνὸς χρόνου "προτέρου" τῆς υπάρξεως τοῦ κόσμου, τότε ποῦ ὑπῆρχε μόνον ὁ Θεὸς (βλ. τὴ σημ. 123 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου).

1,10: [Μωϋσῆς] συγγραψάμενος.

Ὁ Π. χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν Μωϋσῆ ὡς συγγραφέα τῆς Γένεσης τὸ ἴδιο ῥῆμα ποῦ χρησιμοποίησε γιὰ τοὺς θύραθεν ἱστορικοὺς στὸ 1,6 («συγγραψαμένων»), πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι θεωρεῖ τὸ κείμενο τοῦ Μωϋσῆ τόσο ἱστορικό ὅσο καὶ ἐκείνων.

1,11: Τῆς καθ' ἑαυτὸν ἀληθείας.

Sc. τοῦ: «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν» (Γέν. 1,1).

1,11-13: σχεδὸν usque σοφισαμένων.

Πβ. ad 1,1-3.

1,12 (i): σχεδὸν ἅπαν γένος ἀνθρώπων «καταπειθές» ἐξεργάσθαι.

Πβ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν εὐαγγελιστὴν 66,2 (PG 58: 629A): «...τὸ καταπειθές τῶν ἐθνῶν καὶ τὴν ἀθροάν εἰς εὐταξίαν [sc. τὴ συμμόρφωση πρὸς τὴν ἀλήθεια, τὸν χριστιανισμό] μεταβολήν». Πβ. τοῦ ἴδιου, Ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων 33,2 (PG 60: 241C): Εἰς τὸν ρμζ΄ Ψαλμόν, 4 (PG 55: 483).

1,12 (ii): σχεδὸν ἅπαν.

Ὁ Π. ταυτίζει τὸ σύνολο τοῦ ἀνθρώπινου γένους μὲ τοὺς κατοίκους τῆς βόρειας εὐκρατοῦς ζώνης (βλ. κεφ. 9-14).

1,16 (i): ἀρχήν.

Μὲ χρονικὴ καὶ ταυτόχρονα ὄντολογικὴ σημασία· φανερώνει ὅτι ὁ κόσμος ἔχει: α' χρονικὴ ἀρχὴ καὶ β' ὄντολογικὴ πηγὴ τὸν Θεό. Γιὰ τὴ β' σημασία βλ. τὸ ἐπόμενο σχόλιο.

1,16 (ii): ἤτις [sc. ἀρχή] οὐκ ἐξ ἄλλης ἦν.

Καὶ συνεπῶς εἶναι πραγματικὴ «ἀρχή», σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ δευτέρη καὶ τρίτη "ἀρχικὴν ὑπόστασιν" τῶν Νεοπλατωνικῶν, οἱ ὁποῖες, μολονότι εἶναι παράγωγες (ἢ τρίτη τῆς δευτέρας καὶ ἢ δευτέρη τῆς πρώτης), ὀνομάζονται καταχρηστικά κι αὐτὲς "ἀρχές". Ἐδῶ προαναγγέλλεται ἐμμέσως ἡ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς νεοπλατωνικῆς διδασκαλίας περὶ «ψυχῆς τοῦ κόσμου» (Κεφάλαια 3-8).

1,13-17: *Ἐπει ὑσque τῶν πραγμάτων.*

Ἐδῶ ὁ Π. χρησιμοποιεῖ ἀπαράλλακτο τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ζαχαρία Μυτιλήνης ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶδαμε (*ad* 1,3-8) ὅτι ἀφορμήθηκε γιὰ νὰ συγκροτήσῃ ἓνα (ἀτυχῆς) ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς χρονικῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Π., καθὼς ἀναζητοῦσε ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς χρονικῆς ἀφρηρίας τοῦ κόσμου, ἀγνόησε ἐντελῶς ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους χριστιανοὺς στοχαστῆς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἐφοδιάσει μὲ τέτοια ἐπιχειρήματα, τὸν Ἰωάννη Φιλόπονο. Φαίνεται πῶς οἱ ἀμφίβολης ὀρθοδοξίας τριαδολογικῆς καὶ χριστολογικῆς ἀπόψεις ἢ ἐκφράσεις τοῦ Φιλοπόνου, τὸν ὁποῖον ὁ Φώτιος εἶχε χαρακτηρίσει γι' αὐτῆς «ματαιόπονον» (*Μυριόβιβλος* 55· ed. I. Bekker, *Photius*, 15a31), καί, πολὺ περισσότερο, ἢ «ἀναίρεσις» «τῆς τῶν σωμάτων ἀναστάσεως» στὸν χαμένο *Περὶ ἀναστάσεως λόγον* του (βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Φωτίου στὴ *Μυριόβιβλον* 21· ed. I. Bekker, *Photius*, 5a25-29), θέμα ποὺ θίγει ἄμεσα ὁ Π. στὰ *Κεφ.* (2,9-12), ἦσαν ἀρκετῆς ὥστε ὁ Π. νὰ τὸν θέσει ἐκτὸς τῆς χορείας τῶν εὐσεβῶν ὑπερασπιστῶν τῆς χριστιανικῆς περὶ κόσμου διδασκαλίας καὶ νὰ στηριχθεῖ μόνο στοὺς Γρηγόριο Νύσσης, Ἰωάννη Χρυσόστομο, Ζαχαρία Μυτιλήνης καὶ Προκόπιο Γαζαῖο.

2,1-3: *Ὁὐκ ἤρχθαι usque «κατὰ μέρη» ... «τελευτῶσα».*

Γιὰ τὸ ἐπιχείρημα *in toto* cf. Ζαχαρίου Μυτιλήνης, Ἰωάννης, 658-663 (ed. M. M. Colonna, Ἰωάννης, 116 = PG 85: 1088B): «Ὅτι δὲ ἀνάγκη φθαρῆναι τότε τὸ πᾶν καὶ ἐκ τῶν τούτου μερῶν, ὁσημέραι φθειρομένων, ἔστι ῥαδίως καταμαθεῖν. “Ὁὐ γὰρ τὰ μέρη φθείρεται, τούτου καὶ τὸ ὅλον ἀνάγκη ποτὲ τὰ αὐτὰ παθήματα τοῖς οἰκείοις μέρεσιν ὑποστῆναι”, ὡς φησι μὲν Βασίλειος ὁ κλεινὸς καὶ θεσπέσιος [*Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* I,3,4-6· ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 7], τίθενται δὲ τῷ λόγῳ καὶ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς». Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ τοῦ Ζαχαρία συνιστᾷ διόρθωση ἑνὸς ἐπιχειρήματος τῆς *persona* τοῦ θύραθεν «ιατροῦ» ἐκ μέρους τῆς *persona* τοῦ «χριστιανοῦ», στὸ ὁποῖο περιλαμβανόταν τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ ὅμοιο πρὸς τὸ παλαμικὸ χωρίο: «...οὕτω δὲ καὶ ὁ [παρομοιαζόμενος μὲ στρατηγὸ] Θεός, ἀντὶ τῶν κατὰ μέρος τελευτῶντων [στρατιωτῶν, ὅπως ἀποκαλεῖ παραβολικὰ ἢ *persona* τοῦ “ιατροῦ” τὰ μέρη τοῦ κόσμου] ἑτέρους δημιουργῶν ... διαμένει ἐν ἀγαθότητι, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἐν χρόνῳ γινομένων τελευτῶντων τε καὶ φθειρομένων» (*op. cit.* 627-631· ed. M. M. Colonna, Ἰωάννης, 115 = PG 85: 1085B). Τὸ παλαμικὸ «οἶονεῖ» ὑποδηλώνει ὅτι τὸ χωρίο συνιστᾷ περιληπτικὴ ἀπόδοση παρομοίωσης. Ἡ παραλληλία αὐτῆ—ἀποκλειστικῆ, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ μπόρεσα νὰ ἀνιχνεύσω—, μαζὶ μὲ ἄλλες ποὺ ἐντοπίζω σὲ διάφορα σχόλια (*ad* 1,3-8· 1,13-17· 2,11· 3,46· 6,6), μᾶς καθιστοῦν σχεδὸν βέβαιους ὅτι ὁ Π. εἶχε διαβάσει τὸν Ἰωάννη τοῦ Ζαχαρίου Μυτιλήνης.

2,1-2: τέλος ἔξειν τὸν κόσμον τῶν ἐνδεχομένων εἶναι.

Παρά τὴν ἐξάρτηση τοῦ Π. ἀπὸ τοὺς παραπάνω χριστιανοὺς συγγραφεῖς, ἡ θέση αὐτὴ συνιστᾷ σαφῆ διαφοροποίηση ἀπὸ ἐκείνους· ἐνῶ αὐτοὶ ἀπὸ τῆ φθορᾶ τῶν μερῶν τοῦ κόσμου συνῆγαν τὸ συμπέρασμα: "ἀνάγκη φθαρῆναι" (Ζαχαρίας Μυτιλήνης), ὁ Π. συνάγει τὸ συμπέρασμα: "ἐνδέχεται φθαρῆναι". Ἀπόδειξη τοῦ ἀναγκαίου τῆς μέλλουσας φθορᾶς τοῦ κόσμου ὁ Π. θὰ βρεῖ σὲ ἓνα ἄκρως ἐπισφαλὲς ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (βλ. *ad* 2,5-7).

2,4 (i): ἡ προφητεία τῶν τε ἄλλων ἐνθέων.

Ἐπαινετικὴ ἀναφορὰ σὲ ἄνδρες ποὺ δέχθηκαν θεῖα ἀποκάλυψη καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοια τὸν "Θεὸ ἐντός" τους, δηλαδὴ στοὺς διαφόρους συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς ἁγίας Γραφῆς (βλ. π.χ. Ψαλμ. 103,29· 1 Κορ. 7,31· 2 Πέτρ. 3,12· Ἀποκ. 21,1).

2,4 (ii): ἡ προφητεία ... Χριστοῦ.

βλ. Ματθ. 5,18· 24,35· Μάρκ. 13,31· Λουκ. 21,33.

2,1 & 2,4: ἡ φύσις ... ἡ προφητεία.

Ἡ φύση τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἱστορία χρησιμοποιοῦνται ὡς βάσεις γιὰ τὴν κατάδειξη καὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου. Ἡ τρίτη ἀπὸ τὶς βάσεις γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου, ὁ πολιτισμὸς (1,2-8), ἐδῶ δὲν μποροῦσε νὰ χρησιμοποιεῖται.

2,4-5: [Χριστοῦ] τοῦ «ἐπὶ πάντων Θεοῦ».

βλ. Ῥωμ. 9,5: «...ὁ Χριστὸς..., ὁ ὢν ἐπὶ πάντων Θεός...».

2,5: τοῖς εὐσεβέσι.

Sc. "τοῖς πιστοῖς"· γιὰ τὴ σημασία αὐτὴ βλ. 1 Τιμ. 3,16.

2,5-7: οἷς ... ὀρθῶσιν.

Τὸ ἐπαγωγικὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν ἤδη ἐπαληθευθέντων λόγων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Γραφῆς ἐν γένει ἐγγυᾶται τὴν ἀλήθεια καὶ ὅσων Γραφικῶν λόγων δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐπαληθευθεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα εἶναι ἄμεσα ἀντλημένο ἀπὸ τὸ *Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου 25 in toto* (PG 44: 213C-224B) τοῦ Γρηγορίου Νύσσης: «Πῶς ἂν τις καὶ τῶν ἔξωθεν προσαχθεῖη πιστεῦσαι τῇ Γραφῇ περὶ τῆς ἀναστάσεως διδασκούση». Πβ. τὸ «τοῖς ἀσεβέσι» τοῦ Π. πρὸς τὸ «τοῖς μὴ πιστεύουσι» τοῦ Νύσσης (22448). Γιὰ τὴ μοναδικότητα τῆς παρουσίας αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος στὸν Γρηγόριο Νύσσης καὶ γιὰ τὴν ἀνεπάρκειά του βλ. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Γρηγόριος Νύσσης*, 41-42, 170.

2,8: παρ' αὐτῶν.

Sc. παρὰ τῶν «ἐνθέων ἀνδρῶν» καὶ τοῦ «Χριστοῦ»· βλ. π.χ. Ἀποκ. 21,1.

2,10: [ὁ κόσμος] «λυθείς».

Cf. Βασιλείου Καισαρείας, *Ἠθικοὶ λόγοι* 11 (PG 32: 1273AB): «Περίβλεψαι τὸν κόσμον ἅπαντα, ἐν ᾧ κατοικεῖς, καὶ ἐννόησον, ὅτι πάντα θνητὰ τὰ ὀρώμενα καὶ πάντα φθορᾶ ὑποκείμενα. Ἀνάβλεψον πρὸς τὸν οὐρανόν· καὶ οὕτως ποτε λυθήσεται. Πρὸς τὸν ἥλιον· οὐδὲ οὕτως διαμενεῖ. Οἱ ἀστέρες σύμπαντες, ζῶα χερσαῖα καὶ ἐνυδρα, τὰ περὶ τὴν γῆν κάλλη, αὐτὴ ἡ γῆ, πάντα φθαρτὰ καὶ μικρὸν ὕστερον οὐκ ἐσόμενα».

2,9-11: [ὁ κόσμος] ὡς τὰ ἡμέτερα σώματα ... «μεταστοιχειωθείς».

Cf. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας* 8, 18 & 20 (ed. G. Heil, *De mortuis*, 40,9-13, 59,24 & 64,17 = ed. G. Lozza, *Defunti*, 48,27-30, 70,7-8 & 74,28-29): «Ἔσται μὲν γάρ ποτε κάκεινο [sc. τὸ ἀνθρώπινο σῶμα] φθορᾶς ἐλεύθερον, ὅταν ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ τὸ θνητὸν τε καὶ διαλυτὸν μετασκευασθῆ πρὸς τὸ ἀθάνατόν τε καὶ ἀδιάλυτον... Τῆς ἀλλαγῆς πάντα μετασκευαζούσης πρὸς τὸ θεϊότερον... Τὸ σῶμα, ᾧ μετὰ ταῦτα διὰ τῆς παλιγγενεσίας μεταστοιχειωθέντι πρὸς τὸ θεϊότερον...» *Εἰς τὸν ἕκτον Ψαλμὸν περὶ τῆς ὀγδόης* (ed. Mc Donough, *In Psalmum*, 188,11-12): «Τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς μεταστοιχειωθείσης πρὸς τὸ θεϊότερον...» *Ἐξήγησις τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων* (ed. H. Langerbeck, *In Canticum*, 30,9): «...μετὰ τὴν ἀνάστασιν τὸ μὲν σῶμα μεταστοιχειωθέν πρὸς τὸ ἀφθαρτόν...».

2,11: ὡς ἀνάλογος ἡμῖν [sc. τοῖς ἡμετέροις σώμασιν] εἶη.

Ἡ πρόταση μοιάζει μὲ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῆς ἐξῆς θέσης τοῦ Ζαχαρίου Μυτιλήνης περὶ ἀναγκαιότητος ὁμοειδεῖας τοῦ ἀναστημένου ἀνθρώπινου σώματος καὶ τοῦ ὕλικου κόσμου ποὺ θὰ τὸ περιβάλλει: «Ἄλλ' ἔδει... κατάλληλον εἶναι τὸ χωρίον τοῖς μέλλουσιν οἰκεῖν τὸ χωρίον, καὶ μὴ ἀπάδειν τὸ οἰκητήριον παρὰ πολὺ τῶν ἐνδιαιωμένων αὐτῷ. Ἀνάγκη τοίνυν, ἡμῶν φθαρτῶν γεγονότων καὶ ρεόντων ὁσημέραι, καὶ τὰ περὶ ἡμᾶς τοιαῦτα γενέσθαι· πάλιν δέ, εἰς ἀθανασίαν χωροῦντων, καὶ ταῦτα ξυνέπεσθαι. ... Ἔδει πάλιν τὰ περὶ ἡμᾶς τοιαῦτ' εἶναι, οἷά περ καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα, δόξης τε καὶ ἀθανασίας ἔμπλεα καὶ πάσης μεταβολῆς καὶ ἀλλοιώσεως ἐλεύθερα... Τὸν δὲ κόσμον... φαμέν... μετασχηματίζεσθαι πρὸς τὸ κάλλιον καὶ σὺν τοῖς ἡμετέροις σώμασιν ἀπαθανατίζεσθαι μετὰ τὸ καθολικὸν συμπέρασμα» (*Ἀμμώνιος*, 1187-1191, 1215-1218 & 1329-1333· ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 133, 134 & 137 = PG 85: 1121A, 1124A & 1129B). Τὴν ἴδια ὁμοῦς ἰδέα ἐκθέτει, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο λεξιλογικὰ πλησιέστερο πρὸς τὸν Π., ὁ Προκόπιος Γαζαῖος: «Τῇ μὲν οὖν παρούσῃ καταστάσει πρέπον ἐνδιαίτημα τὸ χωρίον, ἐν ᾧ νῦν ἔσμεν, τὸ μεταξὺ τῆς γῆς καὶ τοῦ στερεώματος· τῇ δὲ μελλούσῃ καὶ θειοτέρα τὸ διάγειν ἐν τῷ οὐρανῷ γεγονότας ἀτρέπτους...» (*Εἰς τὴν Γένεσιν ἐρμηνεία*·

PG 87: 65BC). Ἡ ἐπίκληση ἑνὸς παύλειου χωρίου (1 Θεσσ. 4,16-17), ποὺ παραθέτει σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ὁ Προκόπιος (PG 87: 65C), καὶ ἀπὸ τὸν Π. λίγο παρακάτω (6,4-5· ed. R. E. Sinkewicz, 88 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 40,17-18) συνιστᾷ ἐνδειξὴ ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση πηγὴ τοῦ Π. ἦταν ὁ Προκόπιος Γαζαῖος.

2 in toto.

Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τὴν ἐκτεταμένη ἄμεση ἐξάρτηση τῶν *Κεφαλαίων* τοῦ Π. ἀπὸ τὸ *Περί φυσικῆς ἀκροάσεως* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου (βλ. βασικά *ad* 3,28-30· 5,5· 6,3· 7,8· 7,8-10· 7,10-11· 7,11-12· 7,13· 7,13-14· 9,1-2· 9,2-3· 9,3-11· 9,5· πβ. τὸν Appendix), μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι τὸ κεφ. 2 *in toto* ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τοῦ ἐξῆς βλεμμύδειου χωρίου (*op. cit.* II, 7· PG 142: 1037D9-1040A4): «Ἐπεὶ γοῦν ἡ ὕλη μὴ οὔσα παρῆται, πάντως ὑπόκειται καὶ φθορᾷ παντελεῖ, ἂν ὁ πανάγαθος Θεὸς οὐκ εἰς τὸ μὴ εἶναι, μᾶλλον μὲν οὖν εἰς τὸ κριεπτόνως εἶναι μετασκευάσει τὴν δημιουργίαν αὐτοῦ».

3,2-3: «κοσμικῆς ψυχῆς».

Γιὰ τὴν προέλευση τῆς συγκεκριμένης ὀρολογικῆς παραλλαγῆς τῆς τρίτης νεοπλατωνικῆς "ἀρχικῆς ὑποστάσεως" (Πρόκλος καὶ ἐνδεχομένως Συριανός) βλ. τὴν § 2.1 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου.

3,2-3: τὸ δίκαιον καὶ τὸν λόγον διδάσκειν.

Cf. Ἐννεάς V,1, 11,1-7: «Οὔσης οὖν ψυχῆς τῆς λογιζομένης περὶ δικαίων καὶ καλῶν, καὶ λογισμοῦ ζητοῦντος εἰ τοῦτο δίκαιον καὶ εἰ τοῦτο καλόν, ἀνάγκη εἶναι καὶ ἐστὼς τι δίκαιον, ἀφ' οὗ καὶ ὁ λογισμὸς περὶ ψυχὴν γίνεται. Ἦ πῶς ἂν λογίσαιτο;».

3,3 (i): Ποῖον δίκαιον;

Ὁ Π. ἀναρωτιέται ποῖο δίκαιο (δηλ. ποιά ἠθικὴ) διδάσκει ἡ «κοσμικὴ ψυχὴ», τὴ στιγμὴ ποῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Παῦλο (Ῥωμ. 1,18-32), οἱ «μεμωραμένοι» Ἕλληνες (ψευδο-)σοφοὶ παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Θεό, λόγῳ τῆς ἀπιστίας τους καὶ τῆς εἰδωλολατρείας τους, «εἰς πάθη ἀτιμίας» καὶ σὲ κάθε εἶδους ἐξευτελιστικὴ ἀνηθικότητα. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀπορηματικὴ πρόταση τοῦ Π. δικαιούμαστε νὰ διίδουμε τὴν παρουσία αὐτοῦ τοῦ παύλειου χωρίου (καὶ συνεπῶς νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε ὑπὸ τὸ πρῶσμα του), ἂν σκεφθοῦμε ὅτι τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι ποῦ ἐπιστρατεύει ὁ Π. γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸ γεγονός τῆς διατύπωσης τῆς λογικῆς ἀνόητης, ὅπως ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει, θεωρίας περὶ ὑπάρξεως «κοσμικῆς ψυχῆς» (3,33-34· ed. R. E. Sinkewicz, 86 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 39,8-9). Βλ. καὶ *ad* 3,3 (ii).

3,3 (ii): Τίνα λόγον;

Sc. «ratio»· δηλ. ποιὰ λογική, τὴ στιγμή πού οἱ ἐν λόγῳ (ψευδο-)σοφοὶ ὑποστηρίζουν κάτι τόσο παράλογο; Ἄν ὁ Π. εἶχε πράγματι ὑπ' ὄψη του τὴν Ἐννεάδα V,1, 11,1-7 ὅταν ἔγραφε αὐτὲς τὶς γραμμὲς (βλ. ad 3,2-3), τότε ἡ «ratio» ἔχει πρωταρχικά τὴ σημασία τοῦ ἠθικοῦ «λογισμοῦ»· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ «Τίνα λόγον;» εἶναι ἀπολύτως συνώνυμο τῆς προηγούμενης ἐρώτησης: «Ποῖον δίκαιον;». Δεδομένου, ὅμως, ὅτι ἡ «ratio» σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἀρχαῖες φιλοσοφίες ἐπιτελεῖ διττὴ λειτουργία, γνωσιακὴ καὶ ἠθική, δὲν εἶναι διόλου παράξενο πού ὁ Π. ἐπιχειρεῖ νὰ καταρρίψει τὴ θέση ὅτι ἡ «κοσμικὴ ψυχὴ» «διδάσκει» στοὺς «Ἕλληνας» «σοφοὺς» «τὸ [ἠθικόν] δίκαιον καὶ τὸν [πρακτικόν] λόγον» καταδεικνύοντας τὴν ἀδυναμία τῶν «Ἑλλήνων» νὰ χρησιμοποιήσουν σωστά τὴ «ratio» ὡς γνωσιακὸ ἐργαλεῖο (ἀφοῦ, ἄλλωστε, καὶ ἡ ἠθικὴ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο γνώσης).

3,5: τοῦ κόσμου δὲ παντός ἐστὶν ἡ κοσμικὴ ψυχὴ.

Ὅπως ὑποδηλώνει ἡ γενικότητα τοῦ ἴδιου τῆς τοῦ ὀνόματος.

3,7: κατ' αὐτοὺς τῆς ψυχῆς «ἀεικινήτου» οὔσης.

Cf. Ἐννεάς V,1, 12,5: «...ψυχὴ δὲ —τὸ “ἀεικίνητον”—...». Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ μοναδικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς ψυχῆς ὡς «ἀεικινήτου» στὶς Ἐννεάδες (βλ. J. H. Sleeman & G. Pollet, *Lexicon*, 19, λήμμα «ἀεικίνητος») ἀπαντᾶται λίγες γραμμὲς μετὰ τὸ V,1, 11,1-7, χωρὶο πού λίγες μόλις γραμμὲς πιὸ πάνω εἶχε πιθανὸν ὑπαινιχθεῖ ὁ Π. (Κεφ. 3,2-3). Αὐτὸ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα πίσω ἀπὸ τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως γενικότατο «αὐτοῦς» στό συγκεκριμένο σημεῖο νὰ διαβλέψουμε τὸν Πλωτῖνο.

3,8: τὸ ὕδωρ, «τὴν κάτω χώραν» λαβόν.

Καὶ μαζὶ μὲ αὐτό, ἐννοεῖται, ἡ γῆ, τὴν ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε (κεφ. 9-14), τὸ νερὸ περιλούζει κατὰ τὰ 9/10 τῆς ἐπιφανείας τῆς. Βλ. Θεοδώρου Λάσκαρι, *Κοσμικὴ δήλωσις*, Α (ed. N. Festa, *Δήλωσις*, 103,7-17): «...γῆ μὲν ἔλαχε τὴν κάτω χώραν καὶ γεηράν», μαζὶ μὲ τὸ ὕδωρ, μαζὶ μὲ τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦν τὰ βαρεῖα στοιχεῖα. Πβ. Συμεῶν Σήθ, *Σύνοψις τῶν φυσικῶν* Β, 13 (ed. A. Delatte, *Anecdota*, 26,13-14): «Ἡ γῆ, τὴν μέσην τοῦ παντός χώραν λαχοῦσα, εὐθύς τὸ ὕδωρ ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς».

3,11-13: Οὐκοῦν usque κινεῖται.

Γιὰ τὴν ἄρρηκτη σύνδεση λογικότητας καὶ αὐτεξουσίου βλ. π.χ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 41,1-22 & 62,58-70 (ed. B. Kotter 1973: 98-99· 159). Κείμενα χρονικῶς ἐγγύτερα στὸν Π. πού νὰ

περιέχουν αὐτὴν τὴν ἰδέα εἶναι τὰ *Περὶ ψυχῆς* καὶ *Περὶ πίστεως* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη: «Αὐτεξούσιος ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ, διότι τὸ λογικὸν ἅπαν καὶ αὐτεξούσιον» (ed. Δ. Βουλησμάς, *Βλεμμύδης*, 42,1-2): «Πᾶν γὰρ λογικὸν αὐτεξούσιον. Πᾶν δὲ αὐτεξούσιον προαιρετικόν. ... Προαίρεσις ... πρόσεστι παντὶ λογικῷ κατὰ φύσιν» (ed. Δ. Βουλησμάς, *op. cit.*, 112,27-28 & 113,2-5).

3,15-16: *καὶ τοῦ πυρὸς αὐτοῦ.*

Ἡ σφαῖρα τοῦ πυρὸς βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ «ὑπέκκαυμα» (βλ. 11,1-2 καὶ Appendix).

3,17: *κατ' αὐτούς.*

Cf. *Ἐννεάς* II,3, 13,13 κ.έ.: IV,4, 36,15-16.

3,18: *καὶ ταῦτα οὐ τὰ τυχόντα.*

Sc. δὲν εἶναι ἀμελητέα ποσότητα μέσα στὸν κόσμο. Γιὰ αὐτὴ τὴ σχετικὰ σπάνια σημασία τοῦ *τυγχάνειν* βλ. τὴ σημ. 85 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου.

3,18-19: *λίθος usque πῦρ.*

Sc. ὅλος σχεδὸν ὁ κόσμος: cf. *Ἐννεάς* IV,7,2,11.

3,20 (i): *φασί.*

Βλ. *Ἐννεάς* II,1, 7,33-35: «Τοῦ δὴ τοιούτου πυρὸς ... ἐν τῷ ἄνω τόπῳ κεμένου καὶ κατὰ φύσιν ἐκεῖ ἰδρυμένου...».

3,20 (ii): *ἀλλ' οὐ τῇ ψυχῇ.*

Καὶ συνεπῶς δὲν ἔχουμε λόγο νὰ ὑποθέσουμε πῶς ἔχει ψυχὴ.

3,23-24: *[ἡ κοσμικὴ ψυχὴ] «πηγὴ» ... κατ' αὐτούς τῶν ἡμετέρων ψυχῶν.*

Cf. Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας E'*, 31 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus V*, 115,10 & 115,16-17): «Οὐκοῦν πηγὴ μὲν ἐστὶ τῶν ψυχῶν ὁ κρατήρ... Τὸ τῆς "πηγῆς" ὄνομα τῷ Πλάτωνι γνώριμόν ἐστιν ἐπὶ τῶν ψυχῶν». Ἡ ἰδέα, ὡστόσο, ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο συνόλης τῆς ἀρχαίας πλατωνικῆς παράδοσης.

3,24: *τῶν ἡμετέρων ψυχῶν;*

Οἱ ὁποῖες εἶναι λογικὲς καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ λογικὴ πηγὴ.

3,24-25: *λογικὴ, αἰσθητικὴ ... φυτικὴ [ψυχὴ].*

Βλ. καὶ *Πρὸς Ἰωάννην καὶ Θεόδωρον τοὺς φιλοσόφους* 4 (ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 233,17-19). Γιὰ τὸν ἀριστοτελικὸ αὐτὸ χωρισμὸ τῆς ψυ-

χῆς βλ. π.χ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Περὶ ψυχῆς* (ed. Δ. Βουλησιμᾶς, *Βλεμμύδης*, 39,5-7).

3,23-29: *Ὅμως usque ὁ οὐρανός.*

Βλ. σχεδὸν αὐτοῦσιο τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στὸ κεφάλαιο: «Εἰ ἔμψυχος ὁ κόσμος καὶ προνοία διοικούμενος» τῆς *Συνόψεως τῶν φυσικῶν* Γ, 29 (ed. A. Delatte, *Anecdota*, 36,15-37,6) τοῦ Συμεῶν Σήθ: «Οἱ μὲν Ἕλληνες τὰς τε σφαίρας τοῦ οὐρανοῦ ἔμψυχους εἶναι ἐδόξαζον, πρὸς δὲ καὶ τοὺς ἀστέρας, λέγοντες: "εἰ ἐνταῦθα γεώδη σώματα ψυχῆς οὐκ ἠμοίρησε, πόσω γε μᾶλλον τὰ οὐράνια;". Ἡμεῖς δὲ λέγομεν, ὡς ἡ κίνησις τούτων φυσικὴ ἐστὶ καὶ οὐ ψυχικὴ. Ὅρῳμεν γὰρ ὡς, ὅσον ὀργανικώτερον ἐστὶ τὸ σῶμα, τοσοῦτον δέχεται καὶ τὰς ἐνεργείας τῆς ψυχῆς πλείονας. Τὸ οὖν ἡμέτερον σῶμα ὀργανικώτερον ἐστὶ τῶν σωμάτων τῶν λοιπῶν ζώων, ὡσπερ ἐκεῖνα τῶν φυτῶν. Τὸ δὲ σφαιροειδὲς [ὅπως εἶναι ὁ οὐρανός] πάντῃ ἀπλοῦν· ὥστε ἄψυχον, οἷα τὰ τέσσαρα στοιχεῖα». Ὅτι ἐν προκειμένῳ ὑπάρχει ἐξάρτηση τοῦ Π. ἀπὸ τὸν Σήθ προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τῆς συγγένειας περιεχομένου ποῦ μόλις εἶδαμε ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιᾶς χαρακτηριστικῆς φραστικῆς ὁμοιότητος ποῦ θὰ δοῦμε παρακάτω (ad 4,6-9).

Ἡ ἴδια ἀπόρριψη (πιθανότατα κατ' ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν λίγο παλαιότερο Σήθ) τῆς θύραθεν θεώρησης τοῦ οὐρανοῦ ὡς ἔμψυχου ἀπαντᾶται στὴν ἀνέκδοτη *Ἐπιτομὴν τῶν ὄσα περὶ φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν τοῖς παλαιοῖς διείληπται* τοῦ Θεοδώρου Σμυρναίου (11ος-12ος αἰ.). Ἀπὸ μιᾶς πρώτης ἀνάγνωσθι τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδώρου προκύπτει ὅτι τὸ παλαμικὸ *Κεφ.* 23,17-19: «Τὰ μὲν οὖν ἐν μετεώρῳ καὶ ἀνωτέρῳ πολυστρόφως οὕτω περιχορεύειν διττῶς ἐφῆκε, κάλλους τε παγκοσμίου χάριν καὶ ὠφελείας πολυειδοῦς...» (ed. R. E. Sinkewicz, 106 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 47,31-48,1) εἶναι ἄμεσα ἀντλημένο ἀπὸ τὴν *Ἐπιτομὴν* τοῦ Θεοδώρου. Αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ὁ Παλαμᾶς στοιχοῦσε συνειδητὰ σὲ μιὰν ὀλόκληρη παράδοση βυζαντινῶν κοσμολογικῶν ἔργων ποῦ ἀπέρριπταν τὴ θύραθεν θεώρηση τοῦ οὐρανοῦ ὡς ἔμψυχου. (Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Λίνο Μπενάκη, ὁ ὁποῖος μοῦ ἔθεσε ὑπ' ὄψη τὴν *Ἐπιτομὴν* μεταγεγραμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον. Τὸ ἔργο εἶναι προγραμματισμένο νὰ ἐκδοθῆι στὴ σειρά «Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν· βλ. Α. Γ. Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, 36).

3,28-30: *τῶν δὲ στοιχείων usque ὁ οὐρανός.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως* XXIV,7-8 (PG 142: 1217B5-D1): «Ἄπλοῦν δὲ λέγεται τὸ οὐράνιον σῶμα, καὶ ταῦτα σύνθετον ὄν, τοῖς συνθετωτέροις παραβαλλόμενον σώμασιν. Οὕτω γὰρ καὶ τὰ τέσσαρα σώματα σύνθετα μὲν ἐξ ἀλλήλων ἐστίν, ἀπλᾶ δὲ καλοῦνται πρὸς τὰ ἐξ αὐτῶν

κατὰ δευτέραν ἀποτελούμενα σύνθεσιν. Τὰ γὰρ κυρίως ἀπλᾶ σώματα καὶ στοιχεῖα καθαρὰ καὶ εἰλικρινῆ πόρρω καθέστηκε τῆς αἰσθήσεως, νῆ μόνω διακρινόμενα. ... Διὸ σῶμα τυγχάνων ὁμολογουμένως ὁ πρῶτιστος οὐρανὸς καὶ καθ' αὐτὸν ὑφεστὼς ἀπλοῦς οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ συντέθεται, τὴν κρείττω δὲ λέγω σύνθεσιν [sc. τῆ σύνθεσιν ὅχι ἐκ στοιχείων ἀλλὰ ἐκ τῶν στοιχειωδῶν ποιότητων]. Συνθέτου δὲ ὄντος αὐτοῦ πολλῶ γε μᾶλλον ὁ δεύτερος καὶ φαινόμενος οὐρανὸς σύνθετος ἂν εἴη καὶ οὐχ ἀπλοῦς [καὶ οἱ κατώτερες σφαῖρες τῶν στοιχείων συνθετότερες ἀπὸ τὸν δεύτερο οὐρανὸ κ.ο.κ.]» (πβ. *op. cit.* XI,2 PG 142: 1116A4-12). "Ὅταν, λοιπόν, ὁ Π. λέει ὅτι ὁ οὐρανὸς εἶναι «μάλιστα» «φύσεως ἀπλῆς», δὲν ἐννοεῖ ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀπλός, ἀλλὰ ὅτι εἶναι ὅ,τι λιγότερο σύνθετο ὑπάρχει στὸν κόσμο.

3,30-31: «'Η» γοῦν «ψυχῆ» usque «ἔχοντος».

Cf. τὴν (πολεμικῶν προθέσεων) παράθεση τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ψυχῆς (*Περὶ ψυχῆς* II,1, 412a27-b1) στὴν Ἐννεάδα IV,7, 8⁵,1-5. Τὸν ὀρισμὸ ὁ Π. μποροῦσε τόσο νὰ τὸν δεῖ στὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς ἀρχαίους ὑπομνηματιστὲς του ὅσο νὰ τὸν ἀντλήσει ἀπὸ πάμπολλες βυζαντινὲς ἔμμεσες πηγές, π.χ. ἀπὸ τῆ σχετικῆ παράφραση τοῦ δασκάλου του Θεοδώρου Μετοχίτου (ed. Ch. Lohr, *Metochites*, 214 κ.έ.) ἢ τὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου (ed. Δ. Βουλήσημας, *Βλεμμύδης*, 29,27-31,6). Δεδομένου ὅτι ὁ Πλωτῖνος δὲν δεχόταν τὸν ἀριστοτελικὸ ὀρισμὸ τῆς ψυχῆς, ἡ ἰδέα τοῦ Π. νὰ τὸν χρησιμοποιήσει ὡς βάση τοῦ ἐπιχειρήματός του κατὰ τῆς πλωτινικῆς "τρίτης ὑποστάσεως" δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἐπιτυχῆς. Ἀκόμα πιὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ἀλλοῦ ὁ Π. θὰ ἀπορρίψει εὐθέως τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ ὡς προῖον «ἀσόφου» διανοίας υἰοθετῶντας μιὰ σαφῶς πλατωνίζουσα θεώρηση τῆς ψυχῆς ὡς «οὐσίας»: «Οὐδὲ γὰρ "ἐντελέχειά ἐστι [ἡ ψυχὴ] τοῦ ζῶντος ἔχοντος δυνάμει σώματος" κατὰ τοὺς ἀσόφους ἐκείνους σοφούς, οἱ μὴδὲν τῶν ὑπὲρ φύσιν ἐζητηκότες διὰ βίου καὶ αὐτῆς κατεψεύσαντο τῆς φύσεως, μὴδὲν εὐρεῖν δυνηθέντες ὑγιές· οὐσία γὰρ ἔστιν, ἐπεὶ καὶ χωριζομένη μένει καὶ ἔτι συνημμένη πολλὰ δείκνυται ποιούσα τοῦ συνεξευγμένου σώματος χωρίς» (*Πρὸς Ἰωάννην καὶ Θεόδωρον τοὺς φιλοσόφους* 4· ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 233,22-27). Πβ. *op. cit.* 5 (ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 234,1-5).

3,31-32: μέλος ἢ μέρος.

Συνώνυμα ἢ περίπου συνώνυμα· βλ. π.χ. Μελετίου μοναχοῦ, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* (ed. J. A. Cramer, *Meletius*, 50,30-34): «Ταῦτα δὲ πάντα καὶ ἄλλα πλείονα "μέλη" λέγονται καὶ "μέρη" καὶ "μόρια" καὶ "τόποι" κατ' αὐτὸ τε καὶ συνωνύμως· πλὴν κατὰ μείζονα μὲν καὶ ὀλοσχερεστέραν περιγραφὴν τὰ "μέλη" λαμβάνομεν, κατὰ δὲ ἐλάττονα τὰ "μέρη". Δύναται δὲ καὶ "μέρος" τὸ αὐτὸ λέγεσθαι καὶ "μέλος"».

3,32-33: *πῶς οὖν usque ἔχει;*

Γιὰ τὴν ἄρρηκτη σύνδεση ζωῆς-ψυχῆς cf. Ἐννεάς IV, 7, 2,5-6.

3,33-34: οἱ «ματαιωθέντες» *usque* «ἀσυνέτου καρδίας».

Βλ. Ῥωμ. 1,21. Πβ. ad 3,41-42.

3,34: *ἀνέπλασαν.*

Πβ. ad 3,46: «ἀνάπλασμα».

3,36(i): [ψυχὴν] ... «κυβερνήτην».

Βλ. Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας Α΄*, 14 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus I*, 64,14-17): «Εἰ δὲ αὖ ψυχὴ νοερά καὶ λόγῳ χρωμένη τὰ πάντα ποδηγετεῖ καὶ πᾶν τὸ τὴν αἰδίων φερόμενον φορὰν ὑπὸ ψυχῆς κυβερνᾶται τοιαύτης καὶ μηδὲν ἐστὶ τῶν ὄλων ἄμοιρον ψυχῆς...».

3,36 (ii): [ψυχὴν] ... “προνοητήν” ... ἀνεῖπον.

Βλ. Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας Α΄*, 15 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus I*, 76,27): «Καὶ γὰρ ψυχὴ μὲν ... προνοεῖν λέγεται τῶν δευτέρων...».

3,37 (i): *πασῶν.*

Sc. τόσο τῶν “ἄσωμάτων” ἢ “χωριστῶν” νοῶν ὅσο καὶ τῶν ψυχῶν τῶν ἄλλων, τῶν σωματικῶν ζώων.

3,37 (ii): «οἶόν» *τινα* «ρίζαν» ... ἀνεῖπον.

Cf. Πρόκλου, *Στοιχειώσεις θεολογική 11* (ed. R. E. Dodds, *Proclus*, 12,30-32): «...ἔστιν αἰτία πρώτη τῶν ὄντων, ἀφ’ ἧς οἶον ἐκ ρίζης προείσιν ἕκαστα...». Μολονότι ὁ Πρόκλος ἀναφέρεται ἐδῶ στὸ πρῶτο Ἔν, στὸ “ἐπέκεινα τῆς οὐσίας” ἀγαθό, ἡ φραστικὴ ὁμοιότητα εἶναι χαρακτηριστικὴ· ἄλλωστε, ἡ εἰκόνα τῆς ρίζας μπορεῖ νὰ περιγράψει κάθε στάδιο αὐτοανάπτυξης τοῦ Ἐνός, καὶ συνεπῶς καὶ αὐτὸ τῆς Ψυχῆς ποὺ παράγει τὶς ἀνθρώπινες ψυχές.

3,37 (iii): «οἶόν» *τινα* «πηγὴν» ἀνεῖπον.

Βλ. παραπάνω, ad 3,23-24.

3,40: τὸν «ἄκρον», ὃν φασιν αὐτοὶ «θεόν».

Βλ. Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας Α΄*, 27 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus I*, 118,11-12): «Ἡ μὲν οὖν τριάς αὕτη [sc. τῶν “ἀρχικῶν ὑποστάσεων”] τοιαύτην ἔχει τὴν τάξιν, ὡς τὸ μὲν θεῖον ἀκρότα-

τον εἶναι καὶ πρότιστον...»· *op. cit.* Γ', 12 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westergaard, *Proclus III*, 46,1-3): «Καὶ τὸ μὲν αὐτῆς [sc. τῆς ἀρχικῆς τριάδος] ἄκρον, ὃ δὴ καλοῦμεν ἐν καὶ θεότητα καὶ ὑπαρξίν...».

3,41 (i): οἱ τὴν σοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν ἄκροι κατ' αὐτούς.

Cf. τὴ συνήθεια τῶν νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν νὰ προτάσσουν τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ Πρόκλου τὸ ἐπίθετο «φιλόσοφος» ἢ «σοφός» καὶ νὰ τὸν ἐξαίρουν ὡς κατεξοχὴν θεολόγο στὰ ἐξῆς ἐνδεικτικὰ χωρία: i) Δαμασκίου, *Ἰσιδώρου βίος*, fragm. 124,20 (ed. C. Zintzen, *Vita*, 1967· *apud* Σούδα, *Λεξικόν*, λήμμα 79: «Αἰδεσία»): «...ὃ τε ἄλλος χορὸς τῶν φιλοσόφων καὶ ὁ κορυφαῖος Πρόκλος». ii) *Op. cit.*, fragm. 134,2 (ed. C. Zintzen, 1967· *apud* Σούδα, *Λεξικόν*, λήμμα 2535: «ἐπίπροσθεν»): «Πρόκλος τῆς φιλοσοφίας ἀπάσης ἐπίπροσθεν ἦγε τὴν θεολογίαν». iii) Ἀμμωνίου, *Ἐπόμνημα εἰς τὸ «Περὶ ἐρμηνείας»* (ed. A. Busse, *Ammonius*, 1,6-11): «...τοῦ θεοῦ ἡμῶν διδασκάλου Πρόκλου τοῦ Πλατωνικοῦ διαδόχου τοῦ εἰς ἄκρον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὴν τε ἐξηγητικὴν τῶν δοκούντων τοῖς παλαιοῖς δύναμιν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς φύσεως τῶν ὄντων κρίσιν ἀσκήσαντος...».

Cf. ἐπίσης Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Theologica* 22,38-39 (ed. P. Gautier, *Psellus*, 84): «Οἱ τοίνυν θεολογικώτατοι τῶν Ἑλλήνων, ὧν δὴ Πρόκλος κατὰ τὴν ἐμὴν ψῆφον...»· *op. cit.* 98,37 (ed. P. Gautier, *Psellus*, 383): «...Πρόκλου τοῦ μεγάλου ὄντως φιλοσόφου...»· *op. cit.* 105,88 (ed. P. Gautier, *Psellus*, 416): «Καὶ ὁ φιλοσοφώτατος δὲ Πρόκλος...»· Νικολάου Μεθώνης, *Ἀνάπτυξις τῆς «Θεολογικῆς στοιχειώσεως» Πρόκλου τοῦ Λυκίου Πλατωνικοῦ φιλοσόφου*, «Προοίμιον»: «...ὁ πολὺς οὗτος τὴν ἔξω σοφίαν καὶ μηδενὶ τῶν πρωτείων παραχωρεῖν νεανειούμενος Πρόκλος...» (ed. A. D. Angelou, *Nicholas*, 3,15-17).

3,41 (ii): τὴν θεολογίαν.

Κατόπιν τῶν ἄμεσων δανείων ποὺ εἶδαμε στὶς προηγούμενες σημειώσεις, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε αὐτὴ τὴ λέξη ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στὸν τίτλο τοῦ πρόκλειου ἔργου *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας*.

3,41-42: τῶν «κνώδαλα» καὶ λίθους θεοποιούντων.

Βλ. Σοφ. Σολ. 11,15: «Ἐναντὶ δὲ λογισμῶν ἀσυνέτων ἀδικίας αὐτῶν, ἐν οἷς πλανηθέντες ἐθρήσκεον ἄλογα ἐρπετὰ καὶ κνώδαλα εὐτελεῖ...»· Ῥωμ. 1,21-23. Τὸ γνωστὸ αὐτὸ παύλειο χωρίο στηρίζεται στὸ προηγούμενο Γραφικὸ, πρᾶγμα ποὺ ὁ Π. φαίνεται πῶς γνώριζε, πιθανότατα χάρις στὸ *ad loc.* σχόλιο τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου (*Ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν*, PG 60: 414: «...εἰς κνώδαλα κατηνέχθησαν...»), ὁ ὁποῖος εἶναι, ἐξ ὧν μπόρεσα νὰ ἀνιχνεύσω, ὁ μόνος ποὺ περιέλαβε τὸ παλαιοδιαθητικὸ «κνώδαλα» στὴν

ἐρμηνεία του. Τὸ ἔντονο ἀντι-“ἑλληνικό” πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει τὴ χρυσοστομική ἐρμηνεία ἀσφαλῶς θὰ ἱκανοποίησε τὸν Π.

3,45: «ἀστροφόρος».

Sc. ποὺ “φέρει” (δηλ. κινεῖ) τὰ ἄστρα. Ἡ λέξη σπανιότατη· στὸν *TLG* (version E) ἀνευρίσκεται μόνο μία φορὰ καὶ σὲ πλαίσιο θεματικὰ ἄσχετο πρὸς τὸ παλαμικὸ (στὸν *Appendix* τῆς *Anthologia Graeca*, ἐπίγραμμα XXXII,23). Ὅμως ἀπαντᾶται (γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴν ἐπίσης σπάνια λέξη «stellifer») σὲ πλαίσιο παρεμφερές: στὴ μετάφραση τοῦ κικερώνειου *Somnium Scipionis* ἀπὸ τὸν Μάξιμο Πλανούδη, ἑνὸς ἔργου ποὺ ἐκθέτει μιὰν ἔντονα στωική κοσμολογία, ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει μεταξὺ ἄλλων μιὰ παραλλαγή τῆς διδασκαλίας περὶ «ψυχῆς τοῦ κόσμου»: «...ὁ κορυφαῖος ἐκεῖνος καὶ ἀστροφόρος τοῦ οὐρανοῦ δρόμος...» (5,10· ed. A. Pavanò, *Somnium*, 11). Ἡ σημασία εἶναι ἴδια: ὁ «δρόμος» [sc. ἢ πορεία] τοῦ οὐρανοῦ “φέρει τὰ ἄστρα”, δηλ. τὰ κάνει νὰ κινούνται. Ἡ πλὴ συγγενῆς πρὸς αὐτὴν λέξη, τὸ ἐπίθετο «ἀστροφόρητος», ποὺ ἀπαντᾶται στὸν *Συνέσιου Κυρηναῖο* (“Ὑμνοὶ V,15· ed. Chr. Lacombrade, *Hymnes*, 80), χρησιμοποιεῖται σὲ διαφορετικὸ πλαίσιο. Τὸ «stellifer» ὁ Πλανούδης τὸ ἀποδίδει μὲ τὴ λέξη «ἀστροφόρος» μία ἀκόμα φορὰ: στὴ μετάφραση τοῦ *De consolatione philosophiae* τοῦ Βοηθίου (lib. II, m. 2, lin. 3· ed. M. Parathomopoulos, *Boethius*, 19,3 = ed. Ἄ. Χ. Μέγας, *Boethius*, 115), ὅπου ὅμως τὸ πλαίσιο δὲν εἶναι κοσμολογικὸ («...ἀστροφόροις νυξί...»).

3,44-45: *κοσμική ... ψυχὴ ... οὔτε ἔστιν οὔτε τί ἐστι.*

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ «κνώδαλα», τὸν «χρυσόν» καὶ τὸν «λίθον», τὰ ὁποῖα: *i*) ὑπάρχουν (καταφατικὴ ἀπάντηση στὸ ζήτημα “εἶν”), καὶ *ii*) ἔχουν κάποια οὐσία, ἀνήκοντας στὰ “ἄψυχα σωματικὰ κτιστὰ ὄντα” (ἀπάντηση στὸ ζήτημα “τί”). Πρόκειται γιὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἐπιστημονικὰ ζητούμενα ποὺ θέτει ὁ Ἀριστοτέλης («ὄτι», «διότι», «εἰ», «τί»· *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* 2,1· 89b23 κ.έ.). Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ Π. ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσει στὴν “κοσμικὴ ψυχὴ” ὄχι μόνον “ὑπαρξή” (“*existentia*”) ἀλλὰ καὶ “οὐσία” (“*essentia*”), δηλαδή δυνατότητα ὀρισμοῦ της. Ὡστόσο, ἡ ἐπιχειρηματολογία του στρέφεται (τοῦλάχιστον ἄμεσα) μόνο κατὰ τῆς ὑπαρξῆς της· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς εἶναι ὅτι θεωροῦσε ἀδύνατο τὸ ἔργο τῆς ἔλλογης σύλληψής της, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀσυμβατότητας τῆς ὑπαρξῆς της μὲ τὸν κόσμον ὅπως τὸν γνωρίζουμε, ἀσυμβατότητα ἢ ὁποῖα ἰσοδυναμεῖ μὲ ἀδυναμία σύλληψης ἑνὸς κοσμοειδώλου ὅπως αὐτὸ ποὺ «ἀνέπλασαν» οἱ Πλατῖνος καὶ Πρόκλος.

3,45-46: *μηδαμῆ οὔσα μηδαμῶς.*

Τὸ «πουθενά» ἀντιστοιχεῖ στὸ «οὔτε ἔστιν» (δυνάμει τοῦ λανθάνοντος

ἀξιώματος: "ὅ,τι δὲν ὑπάρχει πουθενὰ δὲν ὑπάρχει κᾶν"· βλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 28,10,1-11, ed. P. Gallay & M. Jourjon, *Grégoire*, 120: «τὸ οὐδαμοῦ τυχὸν οὐδὲ ὄν», ἰδέα κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἄμεσα ἀντλημένη ἀπὸ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικό, *Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις* III,2: «Τό τε ἐννοούμενον ἐννοεῖσθαι που ὀφείλει»· «πᾶν ... τὸ καταλαμβανόμενον σὺν τινι τόπῳ καταλαμβάνεται»), ἐνῶ τὸ «ὑπὸ καμμίαν ἐννοία», «κατὰ κανένα τρόπο», ἀντιστοιχεῖ στοῦ «οὔτε τί ἐστίν».

3,46: «ἀνάπλασμα διανοίας κακοδαίμονος».

Τὴ φράση τὴν εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὶς καθαρτικὰς τελετὰς τῶν Ἑλλήνων: «᾿Ων [sc. Ἑλλήνων] λῆρος ἐμοὶ πᾶσα τελετὴ καὶ μυστήριον, δαιμόνων εὖρημα σκοτεινὸν καὶ διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος...» (*Λόγος* 17 [*Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*], 3· PG 36: 336D-337A). Ὁ Θεολόγος ἀντλήσῃ πιθανότατα τὴ φράση ἀπὸ τὸ *Πρὸς λογικοὺς* τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ (II,354,5-6: «...ἀναπλάσματα τῆς διανοίας...»), τὸ ὁποῖο ἐγνώριζε καλὰ (βλ. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Καβάσιλας*, 128-150). Μετὰ τὸν Θεολόγο ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θὰ ἀποδώσῃ τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτὸ στοῦ σύνολο τῶν "ἐλληνικῶν" πλανῶν παραπέμποντας ἄμεσα στοῦ Θεολόγο (*Διαλεκτικά*, «προοίμιον», 43-48· ed. B. Kotter, *Schriften I*, 52· πβ. *Contra Jacobitas* 10,10-12). Ὡστόσο ὁ Ζαχαρίας Μυτιλήνης (*Ἀμμώνιος*, 1314-1316· ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 137 = PG 105: 1128D2-4) εἶχε ἤδη χρησιμοποιήσει μία παρόμοια φράση γιὰ τὴν "ἐλληνικὴ" κοσμολογία: «Ταῦτα μὲν ἐκείνων [sc. τῶν θύραθεν] τὰ δοξάσματα, μᾶλλον δὲ τὰ περὶ τοῦ παντός μυθώδη διηγήματα καὶ ἀναπλάσματα καὶ ἡ αὐτονομία τῆς πλάνης». Μολονότι σὲ αὐτὰ τὰ «δοξάσματα» ὁ Ζαχαρίας δὲν περιλαμβάνει τὴ διδασκαλία περὶ "κοσμικῆς ψυχῆς", ἡ παρουσία τῆς φράσης «περὶ τοῦ παντός» σὲ ἓνα ἔργο ποῦ ὁ Π. εἶχε διαβάσει (βλ. *ad* 2,1-2) μποροῦσε εὐκόλα νὰ τὸν ὀδηγήσῃ σὲ μεταφορὰ τῆς σὲ αὐτὴ τὴ διδασκαλία.

Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ παλαμικοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Πρόκλου ὡς «κακοδαιμόνων» βλ. J. A. Demetracopoulos, *Exodus*, 23-25· ὑπὸ δημοσίευση, § 2.4.

4,1: φασίν.

βλ. *Ἐννεάς* II,1,2,13-20. Πβ. τὴν § 2.2 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου.

4,5: [τὸ οὐράνιον σῶμα] κοῦφον τὴν φύσιν τοῦ πυρός μᾶλλον.

Διότι βρίσκεται πάνω ἀπὸ αὐτό· βλ. Appendix.

4,6-9: Αὕτη δὲ usque τῇ ἑαυτοῦ.

Πβ. Συμμεῶν Σήθ, *Σύνοψις τῶν φυσικῶν* Γ, 29 (ed. A. Delatte, *Anecdota*,

36,15-36,1): «... Ἡ κίνησις τούτων [sc. τῶν οὐρανίων σωμάτων] φυσική ἐστι καὶ οὐ ψυχική».

4,10 (ii): οὐδ' ἔστι τις οὐράνιος ἢ παγκόσμιος ψυχή.

Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὑπάρχει τέτοια ψυχή.

4,11: μόνη ... ἢ ἀνθρωπίνη.

Μέσα στὸν κόσμον ἐν γένει· παρακάτω (14,8-10· ed. R. E. Sinkewicz, 88 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 44,16-18) ὁ Π. θὰ ἐπιχειρήσει νὰ δείξει τὴ μοναδικότητα τῆς λογικῆς ψυχῆς τῶν κατοίκων τῆς εὐκρατῆς ζώνης τῆς Μεσογείου ἐπὶ τῆς γῆς. Πβ. τὴ βεβαιότητα τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου ὅτι ἡ κήρυξη τοῦ Εὐαγγελίου ὡς «τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης [ζώνης]» ἰσοδυναμεῖ μὲ κήρυξή του στὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων (*Εἰς τὸν ρμζ' Ψαλμόν*, 4· PG 55: 483) καὶ ὅτι «νῦν [sc. χονδρικὰ περὶ τὸ 400 μ.Χ.]... ἡ οἰκουμένη πᾶσα τοῦ γένους ἡμῶν [sc. τῶν χρι-] ἐμπέπλησται» (*Εἰς τὸ Ἀποστολικὸν ρητόν*, «Διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω», 3· PG 51: 213).

4,12: «ὑπερουράνιος» [ἢ ψυχή] ... τῇ ἑαυτῆς φύσει.

Ἡ προέλευση καί, ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτῆ, ἡ «φύσις» τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς εἶναι θεία· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ψυχή εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ κάθε κτίσμα, ὄχι μόνον αἰσθητὸ ἀλλὰ καὶ νοητό· βλ. *Κεφ.* 24,10-13 (ed. R. E. Sinkewicz, 108 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 48,16-18): «...τὴν δὲ ψυχὴν ἐκ τῶν ὑπερκοσμίων, μᾶλλον δὲ παρ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ δι' ἐμφυσήματος ἀπορρήτου [Γέν. 2,7] ὡς μέγα τι καὶ θαυμαστόν καὶ τοῦ παντός ὑπερέχον...». Ἡ παλαμικὴ θεώρηση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς ὡς τοῦ ἀνώτατου δημιουργήματος ἔχει πιθανότατα τὶς ρίζες τῆς στήν (νεο-)πλατωνικῶν βάσεων καππαδοκικῆ ἀνθρωπολογία, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἡ φύση τῆς ψυχῆς χαρακτηρίζεται ρητῶς «θεία» (βλ. χωρία π.χ. στὸν Ἰ. Ἄ. Δημητρακόπουλο, *Γρηγόριος Νύσσης*, 148-149, σημ. 84). Ὁ Π. φαίνεται πὼς εἶχε ὑπ' ὄψιν εἰδικὰ τὸ *Περὶ τῶν νηπίων* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅπου (ed. H. Hörner, *De infantibus*, 78,5-79,2) ἡ παρουσία τῆς «νοερᾶς καὶ θείας τῆς ψυχῆς οὐσίας» μέσα στὸ ἀνθρώπινο σῶμα θεωρεῖται κοινωνία τῆς γῆς μὲ τὰ «ὑπερκόσμια» καὶ «ὑπερουράνια».

Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ψυχῆς ὡς «ὑπερουρανίου» σχετίζεται ὄχι μόνον μὲ τὴν προέλευσή της ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν προορισμὸ της· ὅπως θὰ δοῦμε στὸ 6,3-4, στὴ μέλλουσα ζωὴ ἡ ψυχή (μαζὶ μὲ τὸ μεταστοιχειωμένο σῶμα) θὰ μεταβεῖ «ὑπὲρ τὸν οὐρανόν». Πβ. τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ μελλοντικοῦ τόπου διαμονῆς τῶν ψυχῶν τῶν ἀγίων ὡς «ὑπερουρανίου» γιὰ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης (*Εἰς τοὺς κοιμηθέντας 7*· ed. G. Heil, *De mortuis*, 39,1-2 = ed. G. Lozza, *Defunti*, 46,34-48,1).

5,2-3: *καὶ ἡ μετὰ τοῦτο usque αἰθέρος.*

Πβ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 23, 14 (ed. B. Kotter, *Schriften II*, 64): «Εὐθέως γὰρ μετὰ τὸ στερέωμα ὁ αἰθήρ ἐρήπλωται».

5,5: *περικέχυται usque πλάτος.*

Γιὰ τὴν (ἀντιαριστοτελική) διδασκαλία ὅτι ἡ οὐράνια σφαῖρα περιέχει τὸν αἰθέρα βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Εἰσαγωγικὴ ἐπιτομή, Β΄: Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*, passim (π.χ. IX,3-4 / PG 142: 1101AB). Βλ. καὶ τὸ οἰκεῖο κοσμολογικὸ σχῆμα στὸν Appendix.

5,6: *τὸ ἀνωτέρω usque ἐστί.*

Στὸ κοσμολογικὸ σχῆμα τοῦ Βλεμμύδη κάθε ἀνώτερη σφαῖρα εἶναι λεπτότερη, καθαρότερη, ὀγκωδέστερη καὶ κινητικότερη.

6,1 (i): *σῶμα... οὐρανίου σώματος.*

Σκόπιμη ἐπανάληψη γιὰ νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὁ σωματικὸς χαρακτήρας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ κόσμου ἐν γένει. Πβ. 4,10: «οὐδ' ἔστι τις οὐράνιος ψυχή».

6,1 (ii): *Οὐδὲν usque ἐστίν.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXIV,1 (PG 142: 1213B3-6): «Τὸν οὐρανὸν "ὄρον ἄνω" εἶναι καὶ ἡ ἀνάπτυξις δηλοῖ τοῦ ὀνόματος. Περιορισμὸς γὰρ ἐστὶν εἰς τὸ ἄνω καὶ κατὰ τὸ ἄνω, κατὰ πᾶν μέρος τοῦ παντός κόσμου ἔχων τὸ ἀνωτάτω». Ἡ ἐτυμολογία αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἀντλημένη ἀπὸ τὸ μοναδικό, μᾶλλον, ἀρχαῖο ἔργο πού τὴ διασώζει: τὴν *Ἐπιδρομὴν τῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν παραδεδομένων* τοῦ νεοστωικοῦ Κορνούτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (ed. C. Lang, *Cornutus*, 1,1-4): «Ὁ οὐρανός, ὡ παιδίον, περιέχει κύκλῳ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλατταν καὶ τὰ ἐπὶ γῆς καὶ ἐν θαλάττῃ πάντα, καὶ διὰ τοῦτο ταύτης ἔτυχε τῆς προσηγορίας, «οὐῖρος" ὧν "ἄνω" πάντων καὶ ὀρίζων τὴν φύσιν». Ὅτι ἡ ἐτυμολογία τῶν προσηγοριῶν τῶν πραγμάτων ἀποκαλύπτει τὴ φύση τους ἢ διάφορες ιδιότητές τους εἶναι μία ἀπὸ τις βασικὲς γλωσσολογικὲς-γνωσιολογικὲς ιδέες τῶν Στωικῶν· πβ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Ἐπιτομὴ λογικῆς* I,21 (PG 142: 697D4-5): «Δηλοῦσι μὲν γὰρ καὶ τὰ ὀνόματα φύσεις πραγμάτων...».

6,3: *πᾶν σῶμα συμπεριεῖληφεν ὁ οὐρανός.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* X,10 (PG 142: 1112D10 & 1216A3-4): «Τοῦ δὲ οὐρανοῦ τοῦ τὸ πᾶν περιέχοντος...» «Πᾶν γὰρ σῶμα ἐντὸς αὐτοῦ [sc. τοῦ κυρίως οὐρανοῦ] περικλείεται».

6,4-5: *ὡσπερ ... πιστεύεται.*

Βλ. 1 Θεσσ. 4,16-17, ὅπου λέγεται πῶς κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία οἱ πιστοὶ θὰ ἀρπαγοῦν σὲ νεφέλες καὶ θὰ ἀνέβουν στὸν οὐρανό, ὅπου θὰ μείνουν γιὰ πάντα μαζὶ μὲ τὸν Κύριο, ὁ ὁποῖος θὰ κατέβει πρὸς τοῦτο ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ τοὺς συναντήσῃ στὴ σφαῖρα τοῦ ἀέρα. Πβ. *Πρὸς Ξένην μοναχὴν* 15 (ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 199,26-200,10).

6,6: «ὁ» ... «τὰ πάντα πληρῶν» Θεός.

Πβ. τό: «ὁ πανταχοῦ παρῶν καὶ τὰ πάντα πληρῶν» τοῦ περιφημοῦ Δοξασιτικοῦ τῶν Αἰῶνων τῆς ἑορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς, πού εἶναι φανερά ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ Σοφ. Σολ. 1,7 («Πνεῦμα Κυρίου πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην»). Πβ. Ἱερ. 23,24: «Μὴ οὐχὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν ἐγὼ πληρῶ;». Τὸ Ἐφ. 1,23, πού θεωρεῖ παράλληλο ὁ R. E. Sinkewicz (*Capita*, 91, σημ. 19) καί, κατ' ἐξάρτησιν ἀπὸ αὐτόν, ὁ Π. Κ. Χρήστου (*Συγγράμματα*, 40, σημ. 1), ἔχει μᾶλλον καθαρὰ ἐκκλησιολογικὸ περιεχόμενο καὶ συνεπῶς εἶναι φραστικὰ μόνο καὶ ὄχι νοηματικὰ παράλληλο (δηλαδὴ στὴν πραγματικότητα μὴ παράλληλο) πρὸς τὸ παλαμικὸ χωρίο. Στὴν πραγματικότητα, πάντως, πηγὴ τοῦ Π. ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, ὁ ὁποῖος παραθέτει τὸ Σοφ. Σολ. 1,7 στὸ πλαίσιο τῆς διατύπωσης ἀκριβῶς τῆς ιδέας πού ἐκφράζει ὁ Π.: «ὅτι ὁ Θεὸς πληροῖ τόσο τὸν ἐντὸς ὅσο καὶ τὸν ἐκτὸς τοῦ κόσμου χώρο (*Ἀμμώνιος* 1450-1459 / ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 141 = PG 85: 1137BC): «Ἦ οὐχὶ πάντα τὰ ὄντα τὰ τε ἄνω καὶ κάτω καὶ τὰ ἐν μέσῳ περιδέδραται ἢ θεῖα φύσις καὶ περιείληφε; καὶ ἔξω τοῦ παντός ἐστι καὶ ἐν τῷ παντὶ καὶ ὑπὲρ τὸ πᾶν, καὶ οὐδὲν κενὸν τῆς θείας δυνάμεως καὶ τῆς ὑπερουσίου οὐσίας, τῆς μόνης ἀπεράντου καὶ περιορισμὸν οὐκ ἀνεχομένης; Ἄποσον γάρ τι ἢ θεότης καὶ ἀμέγεθες, ὡς ἀσώματον. ... Τὰ πάντα “πληροῖ” [cf. Ἱερ. 23,24] καὶ “Πνεῦμα Κυρίου πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην”, ἢ φησι τὰ θεῖα λόγια [Σοφ. Σολ. 1,7], καὶ “ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ τὰ πέρατα τῆς γῆς” [Ψαλμ. 94,4]...».

6,11: [τόπος] *περικόσμιος.*

Ἦ Π. ἀκολουθεῖ τὸν Βλεμμύδη στὴ στωικὴ (ἀντλημένη ἀπὸ τὸν Κλεομήδη) θεωρία περὶ ὑπάρξεως ἀπείρου περικοσμίου κενοῦ· ἡ παράδοση αὐτὴ συνιστᾶ ρήξη μὲ τὴν προγενέστερη βυζαντινὴ παράδοση τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἀριστοτελικῆς θεώρησης τοῦ κενοῦ ὡς παντελῶς ἀνυπάρκτου, τόσο ἐντὸς τοῦ κόσμου ὅσο καὶ ἐκτός. Ἐπ' αὐτῶν βλ. τὴν ὑπὸ δημοσίευση μελέτη μου, § 2.2.

7,3-4: [τὸ οὐράνιον σῶμα] *λεπτότατον ἀπάντων.*

Βασικὴ θέση τῆς κοσμολογικῆς σύνθεσης τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, ὁ ὁποῖος στὴν *Ἐπιτομήν* του δὲν τὴν ἐκφράζει πουθενά τόσο ρητὰ ὅσο ὁ Π.,

ἀλλὰ τὴ χρησιμοποιοεῖ ὡς αὐτονόητα ἀληθῆ (βλ. π.χ. XXV,2 / PG 142: 1232A 16-B5), δεχόμενος ὅτι ὅσο ψηλότερα (κατὰ τὸν φυσικὸ τοῦ τόπου) βρίσκεται ἓνα σῶμα ἢ στοιχεῖο, τόσο λεπτότερο εἶναι. Αὐτὸ συνδέεται καὶ μὲ τὰ ἄλλα ιδιώματα τῶν στοιχείων (βλ. Appendix), τὸ βασικότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ταχύτητα (βλ. ad 7,4-7).

7,4-7: [τὸ οὐράνιον σῶμα] *κινητικώτατον*. Ὡς γὰρ *usque* *κινητικώτατον*.

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXIV, 8 & 17 (PG 142: 1217C2-3 & 1221A3-10): «Καὶ πρῶτος δ' οὐρανὸς ... κινούμενος ... τὴν ὀξυτάτην καὶ σφοδροτάτην...»· «καθάπερ δὲ τῇ γῆ τὸ ὑπερβάλλον ἔνεστι τῆς μονῆς, οὕτω δὲ τῷ οὐρανῷ τῆς φορᾶς τὸ ὀξυτάτον. Καὶ καθὼς ἡ γῆ κατὰ τόπον ἀκίνητος, οὕτως ὁ οὐρανὸς ἄστατος. Οὔτε γὰρ ἡ γῆ τῆς ἰδίας μετατίθεται βάσεως, οὔθ' ὁ οὐρανὸς ἐνδίδωσι τὸ τῆς ῥύμης σφοδρότατον. Τοῦ τοίνυν οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς ἐκ διαμέτρου διεστηκότων πρὸς ἄλληλα κατὰ τὴν τῶν ἐνεργειῶν ἐναντίωσιν...».

7,8: [τὸ οὐράνιον σῶμα] «ἐπιπολάζον» ἄνω φύσει.

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XI,23 (PG 142: 1124A8-9): «...τὸ πῦρ [ποῦ εἶναι τὸ στοιχεῖο τοῦ οὐρανοῦ] ... πᾶσιν ἐπιπολάζει, ὅσοις ἐπ' εὐθείας τὸ φέρεσθαι φυσικῶς».

7,8-10: τὸ δὲ οὕτως *usque* ἀδυνάτως ἔχει.

Βλ. τὴ διατύπωση τῆς (ἀριστοτελικῆς) ιδέας περὶ ἀναγκαιότητος τῆς ἐφάψεως τῆς ἀνώτερης σφαίρας μὲ τὴν κατώτερη σὲ ἀναφορὰ πρὸς ὅλες τὶς σφαῖρες ἀπὸ τὸν Βλεμμύδη (*op. cit.* XXIV,11-15 / PG 142: 1220C7-D4): «...ὡς δὲ πάλιν τὸ ὕδωρ οὐ κινεῖται, τῆς συγγενοῦς ἐστηκυίας γῆς, ἐφ' ἣν [an melius ἦς?] καὶ φέρεται καὶ ἦς αἰεὶ ἐφάπτεσθαι βούλεται, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ καθαρὸς ἀήρ φερομένῳ συμφέρεται τῷ πυρὶ διὰ τὴν πρὸς τοῦτο συγγένειαν, δι' ἣν καὶ πρὸς αὐτὸ φέρεται καὶ τοῦ συνεῖναι τούτῳ συνημμένως ἐφίεται». Ὅπως βλέπουμε ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ αἰτιολόγηση αὐτῆς τῆς ἀναγκαιότητος (*horror vacui*), στὸ βλεμμύδειο σχῆμα ὑπάρχει καὶ ἡ (ἄμεσα στοικῆς προέλευσης· βλ. Κλεομήδους, *Μετέωρα* I,2,36-39, II,1,336-337 & II,3,88-91 / ed. R. Todd, *Cleomedes*, 12, 55 & 66) αἰτιολόγηση ὅτι κάθε σφαῖρα περιέχει, σὲ διαφορετικὸ ποσοστὸ ἢ καθεμία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικὸ τῆς στοιχεῖο, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα —περισσότερο τὰ στοιχεῖα ποῦ κυριαρχοῦν στὴ σύνθεση τῶν ἄμεσα ἐφαπτόμενων μὲ αὐτὴν σφαιρῶν καὶ λιγότερο τὰ στοιχεῖα τῶν ὑπολοίπων—, ὄντας ἔτσι συγγενῆς μὲ ὅλες τὶς σφαῖρες καὶ περισσότερο μὲ τὶς κοντινές τῆς.

7,10-11: *σφαιρικά δὲ usque σῶμα.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXIV,18 (PG 142: 1221 B6 & C10-14): «Σχῆμα δὲ κέκτηται ὁ οὐρανὸς σφαιρικόν... Εἰ δ' οὗτος σφαιροειδής, δῆλον ὅτι καὶ πᾶν σφαιροειδές, ὅπερ ἐστὶν αὐτῷ συνεχές· ἀνάγκη γὰρ τὸ πανταχόσε τῆς κοίλης ἐπιφανείας ἀπτόμενον τοῦ σφαιροειδοῦς εἶναι καὶ αὐτὸ σφαιροειδές».

7,11-12: *[τὸ οὐράνιον σῶμα θεῖ] φύσει ... σωματοειδεῖ τε καὶ οἰκεία.*

Sc. λόγῳ τῆς φύσης τοῦ πυρός, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου· βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* VI,6 & XXIV,16 (PG 142: 1064 C9 & 1220D-1221A1): «Τῷ δὲ οὐρανῷ *συμφυῆς* ἢ *φορά*...» «...ὁ οὐρανὸς σύμπας διὰ τὴν τοῦ εἰλικρινοῦς πυρὸς ἐπικράτειαν κύκλῳ φέρεται *φυσικῶς*» (βλ. καὶ VII,7 / PG 142: 1093A2-4).

7,12-13: *[τὸ οὐράνιον σῶμα] τόπον ἐκ τόπου ἀμείβει «κατὰ μέρη».*

Βλ. τὰ περὶ σχέσης «τόπου» καὶ «οὐρανοῦ» στὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη, *op. cit.* VI,6 & XXIV,16 (PG 142: 1101A7-10): «...κινεῖται ὁ οὐρανὸς κατὰ τὴν τῶν μορίων φοράν... *Κατὰ μέρη* δὲ *κινητός*...».

7,13: *ἡ κίνησις ἰδιαιτάτη ἐστὶ σωμάτων.*

Ἐννοεῖ τὴν «κατὰ τόπον κίνησιν» ἢ «κατὰ τόπον μεταβολήν», ποῦ λέγεται «φορά»· βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* V,1-6 (PG 142: 1061A3-1065 A8), ὅπου γιὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ λόγους ὑποστηρίζεται ὅτι «...πρώτη καὶ κυριωτάτη [τῶν κινήσεων] ἐστὶν ἡ φορά».

7,13-14: *ἡ ἀντικειμένη [τῇ κινήσει] στάσις.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* V,14 (PG 142: 1073A5-6): «...ἡ στάσις ... εἶδος τῇ κινήσει σύστοιχον [καὶ συγκεκριμένα «ἀντικείμενον»], ὡς λέγομεν στάσιν ἔχειν ἐν τῷ μέσῳ τὴν γῆν».

7,13-14: *τῶν ἐχόντων σωμάτων ἀντιθέτως.*

Sc. τῶν ὑπόλοιπων στοιχείων, τὰ ὁποῖα, ὅσο πιὸ κάτω βρίσκονται (κατὰ τὸν φυσικὸν τοῦς τόπο), τόσο περισσότερο βλέπουν πρὸς τὴν «στάσιν», τὴν ἀκίνησιν. Πβ. *Κεφ.* 22,11-15 (ed. R. E. Sinkewicz, 104 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 47,11-14).

8,6-11: *Καὶ ταύτην usque πνεῦμα.*

Πβ. Διδύμου Τυφλοῦ, *Commentarii in Ecclesiasten* 13,23, ὅπου ὡς «πνεῦμα» νοεῖται ὁ ἥλιος, ὁ ὁποῖος ἐκτελεῖ μιὰ ταχύτατη κυκλικὴ κίνηση: «Καὶ

“πνεῦμα” αὐτὸν ὠνόμασε [ὁ Σολομών] διὰ τὴν ὀξύτητα τοῦ δρόμου [sc. τῆς κατὰ τόπον κίνησής του]· οὐδὲν δὲ ὀξύτερον πνεύματός ἐστιν».

8,8 (i): τὰ πάντα.

Sc. ὄχι μόνο στὰ ἠθικά, ὅπως εἶναι πασίγνωστο, ἀλλ’ ἀκόμα καὶ στὰ φυσικὰ-κοσμολογικὰ ζητήματα.

8,8 (ii): γράφων.

Ἐκκλ. 1,6.

8,9: ὁμωνύμως.

Sc. παρομοιαστικά: μὲ τὴ λέξη «πνεῦμα» ἐννοεῖ, δυνάμει τῆς ταχυτητάς του, τὸν ἐπίσης ταχύτατα (ἀκόμα περισσότερο, μάλιστα, ἀπὸ τὸ «πνεῦμα») κινούμενο οὐρανό.

9,1-2: Δύο ζῶναι usque σοφοῦς.

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op.cit.* XXVIII,16 (PG 142: 1276A16-B1): «...Αἱ δὲ λοιπαὶ ζῶναι [sc. αὐτὲς ποὺ μένουν ἀπὸ τὶς ἐν ὄλῳ πέντε, ἂν ἀφαιρέσουμε τὶς δύο ἄκρες, ποὺ εἶναι μὴ κατοικήσιμες λόγῳ τοῦ ὑπερβολικοῦ ψύχους, καὶ τὴ μεσαία, ποὺ εἶναι μὴ κατοικήσιμη λόγῳ τῆς ὑπερβολικῆς ζέστης], ...τὸ εὐκρατον [sc. τὴ σωστὴ “κράση” θερμότητος καὶ ψύχους] ἔχουσι [καὶ συνεπῶς εἶναι κατοικήσιμες]».

9,2-3: ὧν ἑκατέρω usque παρασκευάζουσι.

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII,17 & XXX,5 (PG 142: 1276B 2-5 & 1293B12-14): «Τούτων τῶν εὐκράτων ἑκατέρω πάλιν εἰς δύο διαιροῦντες οἱ φυσικοὶ ... τέσσαρας οἰκουμένας [ζῶνας] εἶναι φασιν. ... Διαιροῦντες δ’ οἱ φυσικοὶ τὰς εὐκράτους εἰς οἰκούμενα τέσσαρα τμήματα...».

9,3-11: Διὸ καὶ τέσσαρα γένη usque φασίν.

Γιὰ τὰ «γένη» αὐτὰ βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII,17 (PG 142: 1276B5-D1), ποὺ στηρίζεται ἄμεσα στὸν Κλεομήδη (*Μετέωρα* I,1,213-234· βλ. R. Todd, *Cleomedes*, 9, *testimonia*).

9,4: [οἱ τῶν Ἑλλήνων σοφοὶ] δισχυρίζονται.

Ἦχι ὅλοι, οὔτε μὲ βεβαιότητα· βλ. τὴ σημ. 139 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου.

9,5: πρὸς ἄλληλα διαβαίνειν ἀδυνάτως ἔχοντα.

Βλ. τοὺς λόγους ποὺ ἐκθέτει ὁ Βλεμμύδης γιὰ αὐτὸ (*op. cit.* XXVIII,18-20 / PG 142: 1276D4-1277A1).

9,2,4 & 11: παρασκευάζουσι ... δισχυρίζονται ... φασίν.

Ἦπια ρήματα, ποῦ ἀντιστοιχοῦν στοῦ κατά τι βιαιότερο λεξιλόγιο («ὄνειρώττονται», «τεραπεύονται», «[ψευδῆ] ἐξευρήματα», «ἐπινοοῦντες») τοῦ Βλεμμύδη (*op. cit.* XXVIII,17, 18-20 & XXX,1 / PG 142: 1276B10-11, 1276D3, 1277A2 & 1292C3). Μὲ τίς λέξεις αὐτές οἱ δύο χριστιανοὶ στοχαστὲς ἐκφράζουν τὴν ἔντονη διαφωνία τους πρὸς τὴ θύραθεν διδασκαλία περὶ ὑπάρξεως τεσσάρων (καὶ μάλιστα ἀλληλοαποκλεισμένων) «γενῶν ἀνθρώπων» πάνω στὴ γῆ.

9,11: τοὺς μὲν «ἀντικειμένους», τοὺς δὲ «ἀντίποδας» καὶ «ἀντεστραμμένους» ... φασίν.

Ὡς «ἀντικείμενοι» νοοῦνται οἱ «ἄντοικοι» τῶν Κλεομήδη καὶ Βλεμμύδη βλ. *ad* 9,3-11), ἐνῶ ὁ μὴ ἀπαντῶμενος σὲ αὐτοὺς χαρακτηρισμὸς τῶν «ἀντιπόδων» ὡς «ἀντεστραμμένων» θὰ μπορούσε ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ παραλληλιστεῖ πρὸς τὴν (ἄμεσα ἀντλημένη ἀπὸ τὸν Κλεομήδη) θέση τοῦ Βλεμμύδη (*op. cit.* XXX,7· PG 142: 1296A5) ὅτι μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν «ἀντιπόδων» «ἀντέστραπται τὰ πάντα» (τὰ «κλίματα» ποῦ κατοικοῦμε, οἱ ὥρες, οἱ ἀξομειώσεις τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύχτας κ.λπ.). Ὁμοῦς ὁ Π. δὲν ἀποδίδει τὸ «ἀντιστρέφουσι» ἀπλῶς στὰ γνωρίσματα τῶν «ἀντιπόδων»· λέει ὅτι τὸ «ἀντεστραμμένοι» χρησιμοποιεῖται ὡς ὄνομα τῶν ἰδίων τῶν «ἀντιπόδων» («φασίν»). Ὡς τέτοιο, τώρα, χρησιμοποιεῖται τὸ «ἀντεστραμμένοι» στοῦ ἔργου ἐκεῖνο στοῦ ὁποῖο εἶδαμε (*ad* 3,45) ὅτι ἀπαντᾶται ἡ σπανιότατη λέξις «ἀστροφόρος» —στὴν πλανούδεια μετάφραση τοῦ κικερώνειου *Somnium Scipionis* (= *De republica* VI,9-26), ὅπου μάλιστα χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ παλαμικὸ «ἀντικείμενοι», ποῦ ἀντικαθιστᾶ τὸ «ἄντοικοι» τῶν Κλεομήδη καὶ Βλεμμύδη, καὶ ὅπου περιλαμβάνεται ἐπίσης ὁ ὄρος «πλάγιος», ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ Π. γιὰ νὰ δηλώσει τοὺς «περιοίκους» τῶν Κλεομήδη καὶ Βλεμμύδη. Ἴδου τὸ χωρίο: «Ὁρᾶς πάντως τὴν γῆν σποράδην καὶ στενοῖς οἰκουμένην χωρίοις ... καὶ τούτους τοὺς τὴν γῆν οἰκοῦντας οὐ μόνον ἀπ' ἀλλήλων οὕτως ἀπερρωγότας, ὡς μηδὲν ἐν αὐτοῖς ἀπ' ἐτέρων μετοχετεύεσθαι πρὸς ἀλλήλους οἷόν τ' εἶναι, ἀλλὰ καὶ ποῦ μὲν πλαγίους, ποῦ δὲ ἀντεστραμμένους, ποῦ δ' ἀντικείμενους ὑμῖν ἴσταμένους...» (6,7-14· ed. A. Pavano, *Somnium*, 12-13). Ὡς ἐκ τούτου εἶναι πλέον πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Π. εἶχε διαβάσει καὶ αὐτὴ τὴν πλανούδεια μετάφραση, τῆς ὁποίας ἡ πλούσια παράδοση (28 χειρόγραφα· βλ. A. Pavano, *op. cit.*, XI-XIX) συνάδει πρὸς τοῦτο. Ἄλλωστε, ὁ Π. γιὰ τὴ συγγραφή τῶν *Κεφαλαίων* εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ μία ἄλλη μετάφραση τοῦ Πλανούδη: αὐτὴν τοῦ ἀύγουστίνειου *De Trinitate* (βλ. Ἰ. Ἄ. Δημητρακόπουλος, *Αὐγουστίνος*, 52-54, 81-94 & 181-192· R. Flogaus, *Augustin*, 281-296).

9,12: *τῆς κατὰ τὴν γῆν σφαίρας.*

Γιὰ τὴ σφαιρικότητα τῆς γῆς βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII, 8-13 (PG 142: 1273A2-C7).

9,13: *τάλλο σχεδὸν ἅπαν τῇ ἀβύσσῳ «περικλύζεται» τῶν ὑδάτων.*

Πβ. τὸν χαρακτηριστικὰ ὁμοιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ἡ ἴδια ἀκριβῶς ἰδέα στὸν μεταφρασμένο *Σκιπίωνος ὄνειρον* τοῦ Κικέρωνα: «*Πᾶσα γὰρ ἡ ὑφ' ἡμῶν οἰκουμένη γῆ ... μικρὰ τις νήσος ἐστὶ περικλυζομένη τῇ θαλάττῃ ἐκείνῃ, ἣν "Ἀτλαντικὴν", ἣν "μεγάλην", ἣν "Ὠκεανὸν" ἐπὶ γῆς ὀνομάζετε...*» (6,25-29· ed. A. Pavano, *Somnium*, 13). Πβ. τὴν ἐπανάληψη τοῦ *περικλύζεσθαι* ἀπὸ τὸν Π. στὸ 10,2 καὶ στὸ 14,7. Αὐτὴ τὴ σχέση περικλυζόμενης γῆς καὶ περικλύζοντος νεροῦ τὴν εἶχε περιγράψει καὶ ὁ Θεοδώρητος Κύρου μὲ ἀφορμὴ τὸν *Ψαλμὸ* 135,6: «*τῷ στερεώσαντι τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων*» (*Ἑρμηνεῖα εἰς τοὺς Ψαλμούς*, PG 80: 1921C): «*...πανταχόθεν τὴν γῆν περικλυζομένην τοῖς ὕδασι...*».

9,11-13: *Ἦγνόησαν γὰρ usque τῶν ὑδάτων.*

Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ γνωρίζω, ἡ ἄποψη αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Π., ὁ ὁποῖος ἐπιχείρησε νὰ συγκροτήσῃ ἓνα καθαρὰ φυσικὸ ἐπιχείρημα κατὰ τῆς θεωρίας περὶ τεσσάρων οἰκουμένων ζωνῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Βλεμμύδη, ὁ ὁποῖος εἶχε συγκροτήσῃ ἓνα καθαρὰ θεολογικὸ καί, τυπικὰ ἐξεταζόμενο, ἄκυρο ἐπιχείρημα (*op. cit.* XXVIII,18-20 / PG 142: 1277 A2-B1· βλ. τὴ σημείωση 139 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου, ὅπου παρουσίαση τῆς ἐνδεχόμενης ἀφορμῆς τῆς παλαμικῆς θίξεως τοῦ θέματος τῶν κατοικουμένων ζωνῶν τῆς γῆς καὶ ἀνάπτυξη τῶν λόγων ποὺ εἶχαν ὡς χριστιανοὶ οἱ Βλεμμύδης καὶ Παλαμάς γιὰ νὰ ἀπορρίψουν τὴν "ἐλληνικὴ" διδασκαλία περὶ τεσσάρων «γενῶν» ἀνθρώπων).

10,1-2: *πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης usque περικλυζόμενον.*

Πβ. Βασιλείου Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* 3,6 (ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 49): «*Ὁ τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης τόπος ὕδατι περιείληπται, πελάγεσσι τε ἀπλέτοις ἐνδεδεμένος καὶ μυρίοις ποταμοῖς ἀενάοις κατάρρυτος...*» (γιὰ τὴ σχέση τῶν ἀενάων ποταμῶν μὲ τὴν "περίκλυσι" ἢ "περίληψιν" τῆς γῆς ἀπὸ τῆ σφαῖρα τοῦ νεροῦ βλ. *ad* 13,12).

10,3: *ἰσομοιρίαν ... ἔχει τὰ τέσσαρα στοιχεῖα.*

Βλ. Συμεῶν Σήθ, *Σύνοψις τῶν φυσικῶν* B,14 (ed. A. Delatte, *Anecdota*, 28,1-3): «*Ἔστι δὲ καὶ ὄλον ὕδωρ τῷ ὄγκῳ τῆς γῆς μείζον, εἴπερ ἰσοπαλὴ καὶ ἰσοτάλαντα δεῖ εἶναι τὰ στοιχεῖα*». Ἡ θέση αὐτὴ συνάδει μὲ δύο ἄλλες θέσεις

τοῦ ψευδο-ἀριστοτελικοῦ *Περὶ κόσμου*, ποῦ ὁ Π. θὰ ἐκθέσει ἀμέσως: ὅτι, ὅσο ψηλότερα βρίσκεται μία σφαῖρα-στοιχείο, τόσο ἀραιότερη καὶ λεπτότερη εἶναι καὶ τόσο μεγαλύτερο ὄγκο ἔχει —πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι, ὅση ποσότητα χάνει λόγῳ τοῦ πρώτου, τόση ἀκριβῶς κερδίζει λόγῳ τοῦ δεύτερου.

Αὐτὸ εἶναι τὸ τελευταῖο δάνειο τοῦ Π. ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σήθ (γιὰ τὰ ἄλλα δύο βλ. *ad* 3,8 καὶ 3,23-29)· ὁ ἴδιος, ὅμως, ἐνδεχομένως πίστευε πῶς ἀντλοῦσε ἀπὸ τὸν διασημότερο Μιχαὴλ Ψελλό, δεδομένου ὅτι τὰ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ ἔργου τοῦ Σήθ, ποῦ εἶναι τὰ μόνα ἀπὸ τὰ ὅποια ἀντλεῖ ὁ Π., κυκλοφοροῦσαν σὲ ὀρισμένα χειρόγραφα ὡς αὐτοτελὲς ψελλικό κείμενο ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἐπιλύσεις σύντομοι φυσικῶν ζητημάτων* (βλ. A. Delatte, *Anecdota*, 2).

10,6-9 (i): Πέντε ... στοιχεῖα.

Λίγο παραπάνω (10,3) ὁ Π. ἔκανε λόγο γιὰ «τέσσαρα», θεωρῶντας προφανῶς, ὅπως καὶ ὁ Βλεμμύδης (*op. cit.* XXIV,9-10 & 16 / PG 142: 1217D-1220A & 1220D), κατὰ τρόπο ἀντιαριστοτελικὸ τὸν «αἰθέρα» ὄχι πέμπτο στοιχείο, ἀλλὰ ἓνα «εἰλικρινές» εἶδος φωτιᾶς (πβ. *ad* 5,5· βλ. καὶ τὸν Appendix). Ὅτι τὰ στοιχεῖα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν τέσσερα ὁ Βλεμμύδης τὸ δηλώνει καθαρά καὶ τὸ συναρτᾷ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν «καθολικῶν ποιότητων» («θερμότης», «ψυχρότης», «ὑγρότης», «ξηρότης») (βλ. π.χ. *op. cit.* XI,21 / PG 142: 1121C9).

10,6-9 (ii): «Πέντε» usque «κόσμος».

(Ψευδο-) Ἀριστοτέλους, *Περὶ κόσμου* 3 (393a1-4): «Πέντε δὴ στοιχεῖα ταῦτα ἐν πέντε χώραις σφαιρικῶς ἐγκείμενα, περιεχομένης αἰεὶ τῆς ἐλάττονος τῆ μείζονι —λέγω δὲ γῆς μὲν ἐν ὕδατι, ὕδατος δὲ ἐν ἀέρι, ἀέρος δὲ ἐν πυρὶ, πυρός δὲ ἐν αἰθέρι— τὸν ὅλον κόσμον συνεστήσατο». Δεδομένου ὅτι τὸ *Περὶ κόσμου* (*De mundo*) δὲν ὑπομνηματίστηκε οὔτε παραφράστηκε στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ στὸ Βυζάντιο, τὸ παραπάνω χωρίο ὁ Π. μᾶλλον τὸ παρέθεσε εἴτε μὲ τὸ *Περὶ κόσμου* ἀνά χειρᾶς εἴτε ἀπὸ μνήμης κατόπιν ἀναγνώσεως τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου. Τὸ ἐπισημασμένο ἀπὸ τὸν W. Lackner (*Blemmydes*, 356 & 358) γεγονός ὅτι ὁ Βλεμμύδης γιὰ τὴ σύνταξη τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεως* του εἶχε χρησιμοποιήσει μεταξὺ ἄλλων τὸ ἔργο αὐτὸ (cf. e.g. XX,6 *ad De mundo* 4, 395b14-17), μᾶλλον μᾶς ὀδηγεῖ στὶς ρίζες τῆς χρήσης τοῦ *Περὶ κόσμου* ἀπὸ τὸν Π.

11,1-2: Αἰθήρ ... τοῦ πυρός, ὃ καὶ «ὑπέκκαυμα» καλεῖται, ... πολλαπλάσιον ἔχει τὸν ὄγκον.

«Ἐπέκκαυμα» εἶναι τὸ στοιχείο τῆς φωτιᾶς σὲ ἀρκετὴ καθαρότητα, δηλ. ἡ φωτιά ποῦ βρίσκεται ὄχι πάνω στὴ γῆ ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸν αἰθέρα, καὶ δὲν προκαλεῖ πυρκαϊά, διότι δὲν ἔχει ὑλικὸ πρόσφορο γιὰ κάτι τέτοιο· βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XI,25, XII,2 & XXXII,6 (PG 142: 1124B13-C12,

1228C5-1229A15 & 1305C8-10), ὅπου γιὰ τὴ σχέση τοῦ ὑπεκκαύματος μὲ τὸν αἰθέρα, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Π., λέγονται τὰ ἑξῆς: «Τοῦτο δὴ τὸ ὑπέκκαυμα συνεχές ἐστι τῷ αἰθέρι... Πολὺ δὲ πάνυ καὶ μυρίον τὸ τοῦ αἰθέρος διάστημα τὸ ἐκ τοῦ στερεώματος ἕως τοῦ ὑπεκκαύματος». Πβ. *Περὶ σώματος* (ed. Δ. Βουλησιμᾶς, *Βλεμμύδης*, 17,15-16): «εἰς ... τὰς τοῦ αἰθέρος πρὸς τὸ ὑπέκκαυμα, τουτέστι τὸ στοιχειακὸν πῦρ, παρυφάς».

11,4-5: [ἡ γῆ] ἐλαχίστη τὸν ὄγκον ἐν τοῖς ὑπ' οὐρανὸν τέσσαρσίν ἐστι.

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII,1-7 (PG 142: 1269A1-1272 D2). Πβ. Κλεομήδους, *Μετεώρα* I,8,92-93 (ed. R. Todd, *Cleomedes*, 41): «Ὡστε τῷ μὲν ὄγκῳ ἡ γῆ στιγμιαία ὡς πρὸς τὸν κόσμον οὔσα...».

11,5-6: «πολλαπλασίω» *usque* «περικέχυτο».

Πβ. Βασιλείου Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* 3,4 (ed. E. A. de Mendietta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 46,15-17): «Ἄπλετος ἡ τοῦ ὕδατος φύσις τῇ γῆ περικέχυτο, οὐχὶ συμμετρῶς ἔχουσα πρὸς αὐτήν, ἀλλ' εἰς τὸ πολλαπλάσιον ὑπερβάλλουσα».

11,15-17: ὡς πρὸς ἡμᾶς.

Ἐφῶσον τὸ σύμπαν εἶναι σφαιρικό, δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτο "πάνω" καὶ "κάτω"· οἱ κατηγορίες αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μόνο σὲ σχέση μὲ τὴ θέση συγκεκριμένων ὄντων μέσα στὸ σύμπαν —π.χ. τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ βρῆσκειται στὴν εὐκρατὴ ζώνη. Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII,17 (PG 142: 1276B): «...τὸ δοκοῦν...». Πβ. 12,1.

12,4: ἐφαρμόζεται σχεδόν.

Ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ *τείνει* νὰ ἐφάψει ἐσωτερικὰ τὴ σφαῖρα τῆς γῆς, χωρὶς ὅμως τελικὰ νὰ τὸ κάνει, δηλαδὴ χωρὶς τελικὰ νὰ καλύπτει ὅλη τὴ γῆ· ἀφήνει τὴ μισὴ εὐκρατὴ ζώνη ἀκάλυπτη καὶ συνεπῶς κατοικήσιμη ἀπὸ χερσαῖα ζῶα. Βλ. παρακάτω, *ad* 12,6-9 καὶ *ad* 12,10.

12,6-9: Ἔστι δὲ *usque* κατοικεῖται.

Ὁ Π. στηρίζει τὴν ἀπόδειξή του γιὰ τὴ μοναδικότητα τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης στὴ θέση ὅτι ἀπὸ τὴν εὐκρατὴ ζώνη κατοικεῖται μόνον ἡ μισὴ (ἀπὸ τὶς Ἑράκλειες Στῆλες ὡς τὶς Ἰνδίες). Προφανῶς, τὴν ἄλλη μισὴ τὴ θεωροῦσε καταλαμβανόμενη ἀπὸ τὸν Ὠκεανό. Αὐτὸ συνιστᾷ ἐκτίμηση καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη (*Μετεωρολογικά* II,5, 362b28-30: «Τὰ τῆς Ἰνδικῆς ἔξω καὶ τῶν στηλῶν τῶν Ἑρακλείων διὰ τὴν θάλατταν οὐ φαίνεται συνείρειν τῷ συνεχῶς εἶναι πᾶσαν οἰκουμένην»), καὶ συνεπῶς ὡς πρὸς τὴν πρώτη προκειμένη του τὸ ἐπιχείρημα, γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ἔχει καλῶς. Ἄς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι οἱ Ἀρχαῖοι δὲν συμφωνοῦσαν ὅλοι μὲ τὸν Ἀριστοτέλη· ὁ Στράβων, γιὰ παράδειγμα

(Γεωγραφικά I,4,6,17-19), θεωροῦσε δυνατὴ τὴν ὑπαρξὴ δύο ἢ καὶ περισσότερων ἀγνωστων σὲ μᾶς οἰκουμένων περιοχῶν, πέρα ἀπὸ τὴ δική μας, στὴν εὐκρατη ζώνη.

12,7: περιμέτρου.

Ὁ Π. ἐννοεῖ “ἐκτάσεως” λέει «περιμέτρου» διότι στὸ σχῆμα τοῦ παριστάνει τὴ σφαῖρα τῆς γῆς σὲ ἐπίπεδο ὡς κύκλος.

12,8-9: πέντε usque κατοικεῖται.

Προφανῶς ὁ Π. θεωρεῖ τὶς πέντε ζώνες ἴσης ἐκτάσεως.

12,10: τῷ δεκάτῳ τούτῳ.

Sc. ὄχι σὲ ἓνα ὁποιοδήποτε 1/10, ἀλλὰ στὸ συγκεκριμένο, ποῦ ἀποτελεῖ ἡμισὺ ζώνης.

12,10: τῷ δεκάτῳ τούτῳ τῆς ἐπιφανείας μέρει ἐφαρμοῖσαι.

Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει “ἐφαρμογή” τῆς ἐξωτερικῆς καὶ μεγαλύτερης σφαίρας τοῦ νεροῦ στὸ 1/10 τῆς ἐσωτερικῆς καὶ μικρότερης σφαίρας τῆς γῆς, τὴ στιγμή ποῦ, ὅπως ἦταν γνωστὸ καὶ στὸ Βυζάντιο (βλ. π.χ. Γεωργίου Παχυμέρους, *Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων*, Γεωμετρία - Στερεομετρία, 15^{ed.} E. Stéphanou, *Pachymère*, 233,5-7: «...τὴν [μοναδικὴ] συναφὴν ... τῶν κύκλων»), μία “ἐφαρμογή” ἐνὸς ἐφαπτόμενου κύκλου Ο', γ' σὲ ἓναν ἄλλον Ο, γ στὸ 1/10 τοῦ δευτέρου δὲν ἔχει κἂν νόημα, ἀφοῦ δύο ἐσωτερικὰ ἐφαπτόμενοι κύκλοι ἔχουν ἓνα μόνο κοινὸ σημεῖο (καὶ ὄχι, βέβαια, τόξο, π.χ. μήκους ἴσου μὲ τὸ 1/10 τῆς περιφέρειας τοῦ Ο, γ); Μία λύση θὰ ἦταν νὰ θεωρήσουμε τὸ σχῆμα τοῦ Π. προσεγγιστικὸ καὶ στηριζόμενοι στὸ «σχεδόν» τοῦ 12,4 νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Π. στὴν πραγματικότητα θεωροῦσε τὶς σφαῖρες τῆς γῆς καὶ τοῦ νεροῦ τεμνόμενες σὲ μικρὸ κύκλος σφαίρας, ὁ ὁποῖος θὰ ὀρίζει μίαν σφαιρικὴ ἐπιφάνεια ἐκτάσεως ἴσης μὲ τὸ 1/10 τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς. Ὅμως, ἡ ὑπόθεση αὐτὴ προσκρούει στὸ ἀνυπερβλήτο ἐμπόδιο ὅτι μᾶς δίνει ἓνα στεγνὸ μέρος γῆς ποῦ δὲν εἶναι μέρος ζώνης, ὅπως θέλει ὁ Π. (πβ. *ad* 12,10), ἀλλὰ ἐπιφάνεια μονοβασικοῦ σφαιρικοῦ τμήματος.

Ἡ λύση φαίνεται πὼς εἶναι ἡ ἐξῆς. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ὁ Π. θεωροῦσε τὶς σφαῖρες “ἐφαρμοζόμενες” γεωμετρικὰ καὶ ὄχι φυσικὰ-πραγματικά. Ἡ σφαῖρα δηλαδὴ τοῦ νεροῦ, ποῦ ἔχει ὡς κέντρο τὸ γιὰ μᾶς κατώτατο σημεῖο τῆς σφαίρας τῆς γῆς, θὰ περιεῖχε καὶ θὰ κατέκλυζε ὅλη τὴ γῆ μόνον ἂν ὅλο τὸ νερὸ βρισκόταν στὸν φυσικὸ τοῦ τόπου· τὸ νερὸ ποῦ θὰ κατελάμβανε τὸ 1/10 τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς καὶ τώρα “λείπει” βρίσκεται ἐν μέρει “ἐμπεριειλημμένον” στὴ γῆ, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Π. (13,9-15), καὶ ἐν μέρει ἐξατμισμένο στὸν οὐρανὸ, ἀπὸ ὅπου πέφτει στὴ γῆ ὡς βροχὴ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ Π. θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει τὸν «παγκόσμιον κατακλυσμόν» (*Εὐχὴ πρὸς τὸν*

Θεόν, ἦν πρὸ τῆς πύλης τῆς πόλεως ἠῤῥατο συνήθως, ὅτε τὴν ἀρχὴν ἔμελλεν εἰσελθεῖν, 2· ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 273,17) τῆς γῆς ποῦ περιγράφεται στὴ *Γένεση* (7,6-12) ὡς πτώση ὄλου τοῦ οὐράνιου ὕδατος στὴν κατοικούμενη γῆ, εἰς τρόπον ὥστε τὸ στοιχεῖο τοῦ νεροῦ νὰ ἔλθει ὄλο στὸν φυσικὸ του τόπο λαμβάνοντας (προσωρινὰ) σχῆμα τέλειας σφαίρας.

12,11: *ἐναρμοζομένην*.

Ἡ σημασία τοῦ "ἐναρμοζεῖν" ὡς "προσθέτω ἓνα στοιχεῖο (π.χ. ἓνα εὐθύγραμμο τμήμα) κατὰ τὴ διαδικασία τῆς κατασκευῆς ἑνὸς γεωμετρικοῦ σχήματος" ἀπαντᾶται π.χ. στὸν Εὐτόκιο Ἀσκαλωνίτη (βλ. I. Thomas, *Works*, 284-285).

12,11-13: *εὐρήσει usque σφαίρας*.

Ἐδῶ ὑπάρχει ἓνα σημαντικό πρόβλημα: κύκλοι/σφαῖρες O' , r' , O'' , r'' , O''' , r''' , ... ἑσωτερικὰ ἐφαπτόμενοι/-ες σὲ ἓναν κύκλο/σφαῖρα κέντρου O καὶ ἀκτίνας $r < r'$, r'' , r''' , ... μποροῦν νὰ ἀχθοῦν ἄπειροι/-ες. Ἔτσι ὁ λόγος τοῦ κύκλου τοῦ νεροῦ πρὸς τὸν κύκλο τῆς γῆς (σχεδὸν 2:1) εἶναι αὐθαίρετος. Ὁ Π. ὁδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κύκλος/σφαῖρα τοῦ νεροῦ ἔχει διάμετρο σχεδὸν διπλάσια ἀπὸ τὸν κύκλο/σφαῖρα τῆς γῆς μέσω τῆς λανθάνουσας προκειμένης (τὴν ὁποία κακῶς παρουσιάζει ὡς συμπέρασμα στὸ 12,14-15) ὅτι τὸ κέντρο τοῦ κύκλου/σφαίρας τοῦ νεροῦ ἀποτελεῖ σημεῖο τῆς περιφέρειας τοῦ κύκλου/σφαίρας τῆς γῆς· αὐτὸ εἶναι μία μόνο ἀπὸ τὶς ἄπειρες δυνατὲς σχέσεις τῶν κέντρων τῶν δύο κύκλων/σφαιρῶν.

12,11-13: «διπλασίω» *usque σφαίρας*.

Ὡς σφαῖρα διαμέτρου διπλάσιας τῆς σφαίρας τῆς γῆς θεωρεῖ (χωρὶς φυσικὴ τεκμηρίωση) τὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ ὁ μαθητὴς τοῦ Βλεμμύδη Θεόδωρος Β' Λάσκαρις (*Φυσικὴ κοινωνία* B,2-4· PG 140: 1284A-1289B): «τὸ ὕδωρ ... περιέχει πᾶσαν τὴν γῆν κατὰ λόγον τὸν διπλασίονα» (1288A3-5· πβ. 1286 B2,13-14, 1287A2-3, 12 & 1289B5-6). Τὸ σχῆμα καὶ ἡ θέση τοῦ Π. γιὰ τὴ σχέση γῆς-ὑδατος φαίνεται νὰ εἶναι ἐπεξεργασία τοῦ ἀντίστοιχου σχήματος καὶ τῆς θέσης τοῦ Λάσκαρι. Ὁ Π. φαίνεται νὰ διορθῶνει τὸ σχῆμα τοῦ Λάσκαρι ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὁμοκεντρικότητα τῶν σφαιρῶν, ἐνῶ στὸ 11,6-7 («εἰ περιέκλυτο τὴν περιφέρειαν τῆς γῆς πᾶσαν») μοιάζει νὰ ἀπορρίπτει σχεδὸν αὐτολεξεῖ τὴν παραπάνω λασκάρεια φράση: «τὸ ὕδωρ ... περιέχει πᾶσαν τὴν γῆν». Στὴν πραγματικότητα, ὁμως, Λάσκαρις καὶ Π. μᾶλλον δὲν διαφωνοῦσαν τὸ σχῆμα τοῦ πρώτου παρουσιάζει τὰ δύο στοιχεῖα κατὰ τὴ σχέση τῶν φυσικῶν τους τόπων, ἐνῶ τὸ σχῆμα τοῦ δευτέρου τὰ παρουσιάζει ὅπως εἶναι —ὑποτίθεται— πράγματι μέσα στὸν κόσμο.

12,13: *σχεδόν.*

Ἐκ γεωμετρικῆ ἄποψη ἡ διάμετρος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σχεδὸν διπλάσια, ἀλλὰ ἀκριβῶς. Συνεπῶς τὸ «σχεδόν» ὁ Π. τὸ ἀναφέρει στὴ φυσικὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, ἢ ὁποῖα, ὅπως εἶδαμε (*ad* 12,4· 12,10), εἶναι λειψὴ εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀφήνει ἀκάλυπτη τὴ μισὴ εὐκρατὴ ζώνη τῆς γῆς, δηλαδὴ τὴν οἰκουμένην.

12,13-14: *οὔσαν usque ἔχουσαν.*

Περίπου. Δεδομένης τῆς «ἰσομοιρίας» τῶν στοιχείων (10,3) ἔπεται ὅτι τὸ στοιχεῖο τῆς γῆς εἶναι περίπου 8 φορές πυκνότερο ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ νεροῦ.

13,6-9: *ἀναφαίνεται usque σφαίρας.*

Γιὰ τὸν ὄγκο σφαίρας βλ. Εὐκλείδου, *Στοιχεῖα* XII,18.

13,9: *Συμβαίνει.*

Μετ' ἀπαρεμφάτου: ὄχι μὲ τὴ σημασίαν τοῦ "contingere" ἀλλὰ τοῦ "sequi" (βλ. τὸ ἐπόμενον σχόλιον).

13,9-10: *Συμβαίνει usque τῇ γῇ.*

Ὁ Π. ἐννοεῖ τὸ 1/8 τοῦ ὄγκου τῆς σφαίρας τοῦ ὕδατος. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι πόρισμα τοῦ θεωρήματος ὅτι ἡ σφαῖρα τοῦ ὕδατος ἔχει ὄγκο ὀκταπλάσιον τοῦ ὄγκου τῆς σφαίρας τῆς γῆς.

13,9-15: *Συμβαίνει usque εὐρήσει.*

Ὁ Π., διαφωνῶντας μὲ τὸν ἀριστοτελικὸ ἐν προκειμένῳ Βλεμμύδη (*Ἐπιτομὴ φυσικῆς* XV *in toto* /PG 142: 1152C-1156A· γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη βλ. *Μετεωρολογικὰ* I,13· 349b2-350a13), συμφωνεῖ μὲ τὸν πλατωνικὸ ἐν προκειμένῳ Νικηφόρο Γρηγορᾶ (*Περὶ ποταμῶν καὶ θαλάσσης, καὶ ὅτι τῶν ὑδάτων ἡ φύσις ὑγρὰ*, ed. P. A. M. Leone, *Quaestiones*, 504-506· Φλωρέντιος 1254-1317, ed. P. L. M. Leone, *Fiorenza*, 109-112· γιὰ τὸν Πλάτωνα βλ. *Φαίδων* 112CD), τὰ κείμενα τοῦ ὁποῖου ἐγνώριζε καλά, ὅτι οἱ ποταμοὶ δὲν ἀποτελοῦν ἄθροισμα πολλῶν νοτίδων ἀλλὰ πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς γῆς, ὅπου ὑπάρχει ἄφθονο νερό.

13,11-12: *διὸ [...] «ποταμῶν» ἀναδίδονται «ἀέννα» «ρέυματα».*

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὑποστηρίζει τὴν ἴδια θέση ὁ Βασίλειος Καισαρείας δείχνει ὅτι κατὰ πᾶσα πιθανότητα πηγὴ τοῦ Π. ἦταν ἡ περίφημη *Ἑξαήμερος* (3,6· ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 47,20-24): «Πολὺ τὸ ὕδωρ ... παντὶ τῷ βάθει τῆς γῆς ἐνεσπαρμένον. Ὅθεν πηγῶν ἀφθονίαι καὶ φρεάτων σύρροισι καὶ ποταμῶν ρεύματα, χειμάρρων τε καὶ ἀεννάων». Ὁ Π. ἐπιμένει σκόπιμα στὴν ὑπαρξὴ «ἀεννάων» «ρευμάτων»· τὸ ὅτι πάνω στὴ γῆ δὲν ὑπάρχουν μόνο «χειμάρροι», δηλαδὴ ποταμοὶ ποὺ κατεβάζουν νερό μόνον

τὸν χειμῶνα, ὅποτε θὰ μπορούσε νὰ πεί κανεὶς ὅτι τὸ νερὸ τῶν ποταμῶν προέρχεται ἀπὸ τὴ βροχὴ, ἀλλὰ καὶ ποτάμια ποὺ ἔχουν νερὸ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ νερὸ τῶν ποταμῶν προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς γῆς, δηλαδή, στὴν οὐσία, ἀπὸ τὸ νερὸ ποὺ περικλύζει τὴ σφαῖρα τῆς γῆς.

13,12-13: *θαλασσῶν οὐκ ὀλίγων ἐγγέονται ταύτη* [sc. τῆ κατοικουμένη γῆ] *κόλποι.*

«Οὐκ ὀλίγων»: συγκεκριμένα, τεσσάρων μεγάλων· «ἐγγέονται» δὲ σὲ αὐτὴν οἱ κόλποι «ἀναχεόμενοι» ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν «ὑγρὰν σφαῖραν» ποὺ περιλούζει τὴ γῆ. Ἐδῶ ὁ Π. εἶχε κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὑπ' ὄψη του τὸ ἔξης χωρίο τῶν *Γεωγραφικῶν* (II,5,18,1-18) τοῦ Στράβωνα: «*Ἡ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη, περίρρυτος οὖσα, δέχεται κόλπους εἰς ἑαυτὴν ἀπὸ τῆς ἕξω θαλάττης κατὰ τὸν ὠκεανὸν πολλούς, μεγίστους δὲ τέτταρας· ὧν ὁ μὲν βόρειος "Κασπία" καλεῖται "θάλαττα" (οἱ δὲ "Υγκανίαν" προσαγορεύουσιν), ὁ δὲ Περσικὸς καὶ Ἀράβιος ἀπὸ τῆς νοτίας ἀναχέονται θαλάττης (ὁ μὲν τῆς Κασπίας κατ' ἀντικρὺ μάλιστα, ὁ δὲ τῆς Ποντικῆς), τὸν δὲ τέταρτον, ὅσπερ πολὺ τούτους ὑπερβέβληται κατὰ τὸ μέγεθος, ἢ "ἐντός" καὶ "καθ' ἡμᾶς" λεγομένη θάλαττα* [sc. ἡ Μεσόγειος]».

13,14-15: *οὐκ ἔστιν usque εὐρήσει.*

Πβ. Βασιλείου Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* (1,7· ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 14,2-3): «Τὴν δὲ τοῦ ὕδατος φύσιν ἐνυπάρχουσαν τῆ γῆ οἱ φρεωρῦχοι δεικνύουσιν».

14,4: *πολλῶ μᾶλλον.*

Διότι στὴν περίπτωση τῶν ἐκκεντρῶν σφαιρῶν οἱ ὑποψήφιες κατοικήσιμες ζῶνες τῆς γῆς βρίσκονται ἀκόμα πιὸ βαθειὰ μέσα στὸ νερό.

14,9: *προαναπέφηνεν.*

Ὁ Π. ἐννοεῖ τὰ κεφ. 3-8.

14,10 (i): *μόνη αὕτη.*

Καὶ ὄχι καὶ κάποια ἄλλη, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι κατοικοῦν κάποιοι ἄλλοι ἄνθρωποι.

14,10 (ii): *προαναπέφηνεν.*

Πράγματι; Μᾶλλον ὄχι. Μορφοποιῶ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Π., γιὰ νὰ διαφανεῖ τὸ δεύτερο —καὶ καιριότερο— ἀδύνατο σημεῖο του.

(1) Ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, ὡς σφαῖρα στοιχείου ἐλαφρότερου ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς γῆς, εἶναι (δεδομένης τῆς «ἰσομοιρίας» τῆς μάζας τῶν στοιχείων) μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς γῆς.

(2) Ἐφόσον ἓνα μέρος τῆς σφαίρας τῆς γῆς δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, οἱ σφαῖρες αὐτὲς ἔχουν διαφορετικὸ κέντρο.

(1) & (2) \Rightarrow (3) Οἱ σφαῖρες αὐτὲς, ποὺ ἀπὸ γεωμετρικὴ ἄποψη ἐφάπτονται, ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη τέμνονται κατὰ τρόπο τέτοιο ὥστε νὰ βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ χώρου ποὺ καταλαμβάνει ἡ (λειψή) σφαῖρα τοῦ ὕδατος τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐπιφάνειας τῆς σφαίρας τῆς γῆς ποὺ γνωρίζουμε ὅτι κατοικεῖται.

(4) Τὸ μέρος τῆς ἐπιφάνειας τῆς σφαίρας τῆς γῆς ποὺ γνωρίζουμε ὅτι κατοικεῖται εἶναι σχεδὸν τὸ μισὸ τῆς μίας ἀπὸ τὶς (θεωρούμενες ὡς ἴσες) πέντε ζῶνες, τῆς εὐκρατῆς· τὸ ἄλλο μισό, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη τοῦλάχιστον, καλύπτεται ἀπὸ νερό.

(3) & (4) \Rightarrow (5) Ἡ ἐπιφάνεια τῆς σφαίρας τῆς γῆς ποὺ δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ ὕδατος ἰσοῦται μὲ τὸ 1/10 τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῆς σφαίρας τῆς γῆς.

(5) \Rightarrow (6) Ἡ κατασκευὴ ἑνὸς τέτοιου σχήματος δίνει μίαν σφαῖρα ὕδατος διαμέτρου σχεδὸν διπλάσιας καὶ συνεπῶς ὄγκου σχεδὸν ὀκταπλάσιου αὐτοῦ τῆς σφαίρας τῆς γῆς.

(6) \Rightarrow (7) Ἀπὸ τὸ σχῆμα εἶναι φανερό ὅτι τὸ νερὸ καλύπτει ὄχι μόνον τὸ δεῦτερο μισὸ τῆς εὐκρατῆς καὶ λίγο παραπάνω (ὅπου κατοικοῦν καθ' ὑπόθεσιν οἱ «ἄνθρωποι»), ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρη τὴν ὑπόλοιπη γῆ καὶ συνεπῶς καὶ ὀλόκληρη τὴν ἀντεύκρατη ζώνη· ἄρα ἡ μόνη ἀκάλυπτη ἀπὸ νερὸ περιοχὴ, δηλαδὴ ἡ μόνη κατοικήσιμη, εἶναι σχεδὸν ἡ μισὴ εὐκρατη· ὅπερ ἔδει δεῖξαι.

Τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθότητος αὐτῆς τῆς επιχειρηματολογίας εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν λόγο τῶν ὄγκων τῶν σφαιρῶν τοῦ νεροῦ καὶ τῆς γῆς (βλ. *ad* 12,11-13), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν παραδοχὴ τοῦ 1/10. Ἐπίσης εἶναι σημαντικότερο, διότι, ἀκόμα κι ἂν ὁ λόγος νεροῦ - γῆς εἶναι ἄλλος, τὸ νερὸ δὲν θὰ πάψει νὰ ἀγκαλιάζει τὴ μὴ κατοικούμενη κατὰ τὸν Π. γῆ. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται, λοιπόν, εἶναι τὸ ἐξῆς: γιατί δὲν ὀδηγήθηκε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ συμπέρασμα τοῦ Π., τὴ στιγμὴ ποὺ συμμεριζόταν ὅλες τὶς προκειμένες τοῦ παραπάνω επιχειρήματος, καὶ θεωροῦσε (*loc. cit.*: 362a32-35), μαζί μάλιστα μὲ πολλοὺς ἄλλους (βλ. π.χ. Στράβωνος, *Γεωγραφικά* II,5, 13,6-12· Γεμίνου, *Εἰσαγωγή εἰς τὰ φαινόμενα* XVI,20· ed. G. Aujac, *Gémi- nos*, 79-80), τὴν ἀντεύκρατη ζώνη κατοικήσιμη (ἂν καὶ ὄχι μετὰ βεβαιότητος κατοικούμενη); Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἐξῆς λανθάνουσα παραδοχὴ τοῦ Π.: ὅτι τὸ νερὸ ὀφείλει νὰ εἶναι συνεχόμενο, προκειμένου νὰ ἀποτελεῖ *πραγματικὰ* σφαῖρα, ἢ, ἀκριβέστερα, νὰ ἔχει σχῆμα ποὺ νὰ προσεγγίζει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο τὸ σφαιρικόν. Αὐτό, ὅμως, εἶναι μιὰ χονδροειδῆς ὡς ἐσφαλμένη ἐρμηνεῖα τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας περὶ τῶν σφαιρῶν τῶν στοιχείων. Ὡς γνωστόν, «ἡ ἀριστοτελικὴ διαστρωμάτωση τῶν στοιχείων δὲν εἶναι αὐστηρή. Ἡ στεγνὴ γῆ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ νερὸ, ἡ φωτιὰ ὑπάρχει καὶ πάνω στὴ γῆ»

ἐπιπρόσθετα, καὶ τὰ τέσσερα στοιχεῖα βρίσκονται σὲ μιὰ ἀδιάκοπη διαδικασία μετατροπῆς τοῦ ἑνὸς στὸ ἄλλο. Κατὰ συνέπεια οἱ σφαῖρες πρέπει νὰ νοηθοῦν ὄχι ὡς πραγματικοὶ τόποι τῶν οἰκείων στοιχείων τους, ἀλλὰ ὡς οἱ "φυσικοὶ τόποι" πρὸς τοὺς ὁποίους τείνει ἐκ φύσεως κάθε στοιχεῖο καὶ στοὺς ὁποίους βρίσκεται ἡ μεγαλύτερη μᾶζα του» (H. D. P. Lee, *Meteorologica*, 26) (πβ. τὴν ἴδια θέση στωικὰ χροιασμένη στὸ *Περὶ σώματος* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου, ed. Δ. Βουλησιᾶς, *Βλεμμύδης*, 2,2-4 & 19-21: «Οὔτε τὰ τέσσαρα πρῶτα σώματα πραγματικῶς ἐν τινι τόπῳ θεάσαιτό τις εἰλικρινῆ... Τῶν στοιχείων κεραννυμένων "ὄλων δι' ὄλου" καὶ ἁλλοιουμένων καὶ πολλὰς ἑαυτοῖς δεχομένων ἐναλλαγᾶς...»). Πόση εἶναι αὐτὴ ἡ συγκεντρωμένη μᾶζα ὅσον ἀφορᾶ τὸ στοιχεῖο τοῦ ὕδατος καὶ συνεπῶς πόση καὶ ποιά ἐπιφάνεια γῆς μένει ἀκάλυπτη ὁ Π. δὲν μπορεῖ νὰ τὸ βρεῖ, διότι γιὰ νὰ τὸ κάνει θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσει π.χ. τὴν ποσότητα τοῦ νεροῦ ποὺ εἶναι ἀναμειγμένη μὲ τὸν ἀέρα (ἀναμειγμένη μὲ τὴ γῆ θεωρεῖ κατ' ὄγκον τὸ 1/8 τῆς· βλ. 13,9-10). Βέβαια, προσυπογράφοντας τὴν πλατωνικὴ θέση τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ περὶ γήινης καὶ ὄχι οὐράνιας προέλευσης τοῦ νεροῦ τῶν ποταμῶν περιόριζε σημαντικὰ τὸ εὐρισκόμενον ἐκτὸς τοῦ φυσικοῦ τόπου του νερό· ὁμως τὴ θέση αὐτὴ τὴν παρουσιάζει ἀπλῶς ὡς (εὐλόγη, βέβαια) συνέπεια τῆς θέσης ὅτι τὰ 9/10 τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς εἶναι βυθισμένα στὸ νερὸ καὶ ὄχι ὡς στήριγμά της. Ἔτσι ἡ ἀπόδειξίς του εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, γεωμετρικὴ καὶ ὄχι φυσικὴ· ἰσχύει μόνο γιὰ ἕνα φανταστικὸ κόσμον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀπουσιάζει παντελῶς ἡ ἐξαναγκασμένη κίνηση καὶ, ἴσως, κατὰ συνέπεια κάθε κίνηση. Ἔτσι, ἂν ἀρνεῖται νὰ δεχθεῖ ὅτι κατοικεῖται ἐπιφάνεια ἴση ἢ μεγαλύτερη τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῆς εὐκρατῆς ζώνης, δὲν τὸ κάνει τόσο διότι δὲν ὑπῆρχαν σχετικὲς μαρτυρίες («ἐξ ἱστορίας»), ὅπως ἔκαναν ὀρισμένοι Ἀρχαῖοι (βλ. π.χ. Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, *Εἰς τὰ Ἀριστοτέλους «Μετεωρολογικά»*· ed. M. Hayduck, *Meteorologica*, 102,9-12), ὅσο διότι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση τὸ νερὸ θὰ χωριζόταν σὲ μιὰ μεγάλη λίμνη πάνω ἀπὸ τὴν εὐκρατῆ ζώνη καὶ σὲ μιὰ τεράστια συγκέντρωση κάτω ἀπὸ αὐτὴν, ποὺ θὰ συγκοινωνοῦσε μὲ τὴ λίμνη μέσῳ ἑνὸς ποταμοῦ, καὶ ἔτσι θὰ ἔπαυε νὰ ἀποτελεῖ σφαῖρα καὶ θὰ εἶχε σχῆμα ἀκανόνιστο. Πολὺ περισσότερο, βέβαια, θὰ ἔπαυε νὰ ἀποτελεῖ σφαῖρα, ἂν θεωροῦσε κατοικούμενη ὁλόκληρη τὴν εὐκρατῆ ζώνη· οἱ δύο συγκεντρώσεις νεροῦ πάνω καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν δὲν θὰ συγκοινωνοῦσαν καθόλου μεταξύ τους. Πηγὴ αὐτῆς τῆς θεώρησης τοῦ ὕδατος ὡς συνεχοῦς σώματος ἀπαρτιζόμενου ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς ποσότητος αὐτοῦ τοῦ στοιχείου ἴσως ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ *Ἐξαήμερος* τοῦ Βασιλείου Καισαρείας, ὅπου ἡ θέση αὐτὴ στηρίζεται στὴν ἐντολὴ ποὺ ἔδωσε ὁ Θεὸς (Γέν. 1,9) τὸ «ὔδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ» νὰ συγκεντρωθεῖ «εἰς συναγωγὴν μίαν» (4,2-4· ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 60,25-62,27).

APPENDIX

Τὸ κοσμοεἶδωλο τῶν Νικηφόρου Βλεμμύδη καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ

“Ὅπως ἔχω δείξει ἀναλυτικὰ στὴν ὑπὸ δημοσίευση μελέτη μου καὶ ὅπως εἶδαμε σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω σχόλια, ἡ βασικότερη πηγὴ τῶν φυσικῶν καὶ κοσμολογικῶν ἀντιλήψεων τῶν *Κεφαλαίων* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἦταν τὸ 2ο βιβλίον τῆς *Εἰσαγωγικῆς ἐπιτομῆς* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη (*Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*). Κατὰ συνέπεια, μία παράλληλη σχηματικὴ ἀναπαράσταση τῶν κοσμοεἰδώλων τῶν δύο αὐτῶν ἔργων εἶναι θεμιτὴ καὶ χρήσιμη. Ἡ ὀρολογία εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀντλημένη ἀπὸ αὐτά. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο κοσμολογικὰ σχήματα δὲν συμπίπτουν ἀπόλυτα εἶναι ἀποτέλεσμα ἀπλῶς τοῦ ὅτι ὁ Βλεμμύδης ὡς συγγραφεὺς ἐνὸς *ad hoc* φυσικοῦ-κοσμολογικοῦ διδακτικοῦ ἔργου εἶχε ὅλη τὴν ἀνεση νὰ προβεῖ σὲ λεπτομερεῖς ἀναλύσεις, ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε τὶς ἀδρὲς γραμμὲς τοῦ σχήματος τοῦ Βλεμμύδη ὡς βάση γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς πολεμικῆς του κατὰ τῆς διδασκαλίας τῶν Πλωτίνου καὶ Πρῶκλου περὶ «κοσμικῆς ψυχῆς».

1) *Νικηφόρος Βλεμμύδης*

ἄπειρος Θεός - ἄπειρο κενὸ

οὐρανὸς πρῶτος, πρῶτιστος καὶ κυρίως: σῶμα· πῦρ εἰλικρινέστατον, τέλειον, ἐπικρατοῦν, εἰδοπεποιημένον, καθ' ὀλοκληρίαν ἀπηρτισμένον· σύνθετος· ἀναστρὸς καὶ ἀόρατος· ἀπλανῶς καὶ κυκλικῶς κινούμενος

οὐρανὸς δευτέρος ἢ στερέωμα: πῦρ εἰλικρινές· πολλῶ μᾶλλον σύνθετος τοῦ πρώτου οὐρανοῦ, σύνθετος ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων· ἔναστρὸς καὶ ὄρατός· κινούμενος κυκλικῶς καὶ μὴ ἀπλανῶς

		Κρόνος
		Ζεὺς
	αἰθήρ εἰλικρινής	Ἄρης
πλάνητες		Ἥλιος
	αἰθήρ ἥττον καθαρὸς	Ἄφροδίτη
		Ἑρμῆς
		Σελήνη

ὅλως θερμὸν καὶ ξηρόν

ὑπέκκαυμα ἢ στοιχειῶδες πῦρ

ἥττον θερμὸν καὶ ξηρόν

ἄηρ: ἐκτὸς τῶν τῆς γῆς ἐξοχῶν· ψυχρότερος· κύκλῳ κινούμενος· καθαρὸς· εὐαγῆς ἐντὸς τῶν τῆς γῆς ἐξοχῶν· ἐναπειλημμένος καὶ ἐλλιμνάζων ταῖς κοιλότησι τῆς ἐν γῆ ἐπιφανείας· θερμότερος· γεηρός· ὑδατώδης, συγγενῆς τῇ γῆ καὶ τῷ ὕδατι· παχύς· θολερός· βαρύτερος τοῦ ἐκτὸς τῶν τῆς γῆς ἐξοχῶν· δυσκίνητος

ὕδωρ: ψυχρόν· μένει· περὶ τὸ μέσον ἐστὶ· βαρὺ· οἰονεῖ τὶς κόλλη τῆς γῆς

γῆ: μένει· ἐπὶ τὸ μέσον ἐστὶ τοῦ παντός· βαρὺ· ψυχρόν

2) Γρηγόριος Παλαμᾶς

ἄπειρος Θεὸς - περικόσμιος τόπος

οὐράνιον πλάτος (ὁ οὐρανὸς νοούμενος κατὰ τὴν κυρτὴν του ἐπιφάνεια)

αἰθήρ (συμπίπτει μὲ τὸ «εἰλικρινέστατον πῦρ» τοῦ Βλεμμύδη): οὐράνιον σῶμα ἐκ φύσεως κύκλῳ κινούμενον· κινητικώτατον παντὸς σώματος

ὑπέκκαυμα (συμπίπτει μὲ τὸ «στοιχειῶδες πῦρ» τοῦ Βλεμμύδη)

ἀήρ

ὔδωρ (φύσει ἰστάμενον)

γῆ (φύσει ἰσταμένη)

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Angelou A. D., *Nicholas = Nicholas of Methone, Refutation of Proclus' Elements of Theology. A Critical Edition with an Introduction on Nicholas' Life and Works* («Corpus philosophorum Medii Aevi - Philosophi Byzantini», 1), Athens - Leiden 1984.
- Aujac G., *Géminos = Géminos, Introduction aux phénomènes. Texte établi et traduit* («Les Belles Lettres»), Paris 1975.
- Bekker I., *Photius = Photii Bibliotheca. Tomus primus*, Berolini 1824.
- Βουλησιμᾶς Δ., *Βλεμμύδης = Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ προεσβυτέρου τοῦ Βλεμμίδου, Ἐπιτομὴ λογικῆς... μετὰ τῆς ἐπιτόμου αὐτοῦ φυσικῆς. Ἐφεξῆς δὲ ὁ τε περὶ σώματος τοῦ αὐτοῦ καὶ περὶ ψυχῆς ἐκτέθειται λόγος... ὁ τε περὶ πίστεως καὶ ἀρετῆς καὶ ἀσκήσεως τοῦ αὐτοῦ Βλεμμίδου, προηγουμένης τούτων τῆς καθολικωτέρας αὐτοῦ ἐπιστολῆς*, Λειψία 1784.
- Busse A., *Ammonius = Ammonius, In Aristotelis De interpretatione commentarius* (CAG, IV,5), Berolini 1897.
- Colonna M. M., *Ammonio = Zaccaria Scolastico, Ammonio. Introduzione, testo critico, traduzione, commentario*, Napoli 1973.
- Cramer J. A., *Meletius = Anecdota Graeca e codicibus manuscriptis Bibliothecarum Oxoniensium, tomus III*, Oxonii 1836 (Μελετίου μοναχοῦ, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*: σ. 1-157) (ἀνατύπωση, Amsterdam 1963).
- Delatte A., *Anecdota = Anecdota Atheniensa et alia. Tome II: texts grecs relatifs à l'histoire des sciences*, Liège 1939.
- Δημητρακόπουλος Ἰ. Ἄ., *Γρηγόριος Νύσσης = Φιλοσοφία καὶ πίστη. Ἡ λογικὴ ἀποδειξιμότητα τῶν χριστιανικῶν δογμάτων κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ἢ Fides deprecans intellectum (μὲ ἀγγλικὴ περίληψη: Philosophy and Faith. The Rational Demonstrability of Christian Dogmas according to Gregory of Nyssa or Fides Deprecans Intellectum)*, Ἀθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 1996.
- Demetracopoulos J. A., *Exodus = Is Gregory Palamas an Existentialist? The Restoration of the True Meaning of His Comment on Exodus 3,14: Ἐγώ εἰμι ὁ ὢν*, Athens (ἐκδ. «Παρουσία») 1996.
- Δημητρακόπουλος Ἰ. Ἄ., *Αὔγουστίνος = Αὔγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς. Τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχοθεολογίας*, Ἀθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 1997.
- Δημητρακόπουλος Ἰ. Ἄ., *Βιβλιοκρισία = Βιβλιοκρισία τοῦ: Δ. Ν. Μόσχος, Πλατωνισμός ἢ χριστιανισμός; Οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τοῦ ἀντισησυχασμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ (1293-1361) (μὲ γερμανικὴ περίληψη)*, Ἀθήνα 1998 (ἐκδ. «Παρουσία»), δημοσιευμένη στὰ *Βυζαντικά*, τ. 19, 1999, σ. 403-418.
- Δημητρακόπουλος Ἰ. Ἄ., *Καβάσιλας = Νικολάου Καβάσιλα, «Κατὰ Πύρρωνος». Πλατωνικὸς φιλοσκεπτικισμὸς καὶ ἀριστοτελικὸς ἀντισκεπτικισμὸς στὴ βυζαντινὴ διάνοηση τοῦ 14ου αἰῶνα (μὲ ἀγγλικὴ περίληψη: Nicholas Cabasilas' «Contra Pyrrhonem». Introduction, Critical Edition, Modern Greek Translation, Philosophical Analysis, and Historical Context)*, Ἀθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 1999.
- Dodds R. E., *Proclus = Proclus, Elements of Theology*, Oxford 1933 (21963).
- Festa N. 1897/98, *Δήλωσις = «Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι, Κοσμικὴ δήλωσις, Α' »*, *Giornale della Società Asiatica Italiana*, τ. 11, σ. 101-114.

- Flogaus R., *Augustin* = «Der heimliche Blick nach Westen. Zur Rezeption von Augustins *De Trinitate* durch Gregorios Palamas», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 46 (1996) 275-297.
- Gallay P. & Jourjon M., *Grégoire = Grégoire de Nazianze, Discours 27-31: Discours théologiques. Introduction, texte critique, traduction et notes par P. Gallay, avec la collaboration de M. Jourjon* («Sources chrétiennes», 250), Paris 1978.
- Gautier P., *Psellus = Michaelis Pselli Theologica*, Vol. I, Leipzig 1989.
- Hayduck M., *Meteorologica = Alexandri Aphrodisiensis, In Meteora (CAG, III,2)*, Berolini 1899.
- Heil G., *De mortuis = Gregorii Nysseni opera. Vol. IX, pars 1 (De mortuis)*, Leiden 1967.
- Hörner H., *De infantibus = Gregorii Nysseni opera. Vol. III, pars II (De infantibus praemature abreptis)*, Leiden - New York - København - Köln 1987.
- Kotter B., *Schriften I = Die Schriften des Johannes von Damaskos, I: Institutio elementaris, Capita philosophica (Dialectica)*, Berlin 1969.
- Kotter B., *Schriften II = Die Schriften des Johannes von Damaskos, II: Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως - Expositio fidei*, Berlin - New York 1973.
- Lackner W., *Blemmydes = «Die erste Auflage des Physiklehrebuches des Nikephoros Blemmydes»*, σὺ: *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen. Herausgegeben von F. Paschke*, Berlin 1981, σ. 351-364.
- Lacombrade Chr., *Hymnes = Synésios de Cyrène, tome I: Hymnes. Texte établi et traduit* («Les Belles Lettres»), Paris 1978.
- Lang C., *Cornutus = Cornuti, De natura deorum*, Leipzig 1881.
- Langerbeck H., *In Canticum = Gregorii Nysseni opera. Vol. VI (In Canticum Canticorum)*, Leiden 1960.
- Lee H. D. P., *Meteorologica = Aristotle, VII: Meteorologica* («LOEB», 397), London 1952.
- Leone P. A. M., *Solutiones = «Nicephori Gregorae Antilogia et Solutiones quaestionum»*, *Byzantion* 40 (1970) 488-513.
- Leone P. A. M., *Fiorenzo = Niceforo Gregora, Fiorenzo o intorno alla sapienza. Testo critico, introduzione, traduzione e commentario*, Università di Napoli 1975.
- Lesky A., *Ἱστορία = Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας* (1971). Μτφ. Ἀ. Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη⁵ 1985.
- Lohr Ch., *Metochites = Theodorus Metochites, Paraphrasis in Aristotelis universam naturalem philosophiam. Übersetzt von G. Hervetus. Neudruck der ersten Ausgabe Basel 1559 mit einer Einleitung von Ch. Lohr* («Commentaria in Aristotelem Graeca. Versiones latinae temporis resuscitarum litterarum», Band 3), Stuttgart - Bad Cannstatt 1992.
- Lozza G., *Defunti = Gregorio di Nissa, Discorso sui defunti. Edizione critica con introduzione, traduzione, note e indici* («Corona Patrum», 13), Torino 1991.
- Mango C., *Βυζάντιο = Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς νέας Ρώμης* (1980). Μτφ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα² 1990.
- McDonough J., *In Psalmum = Gregorii Nysseni opera. Vol. V (In Sextum Psalmum)*, Leiden 1960.
- Μέγας Ἀ. Χ., *Βοήθιος = Μάξιμος Πλανούδης. Μετάφραση: Βοηθίου, Ἡ παραμυθία τῆς φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Mendieta, de E. A. & Rudberg S. Y., *Hexaemeros = Basilius von Caesarea. Homilien zum Hexaemeron*, Berlin (Akademie Verlag) 1997.
- Μπενάκης Λ. Γ., *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία = «Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία στὴν σύγχρονη*

- ἔρευνα»· μελέτη 1 στὸν τόμο: *Μεσαιωνικὴ Φιλοσοφία: σύγχρονη ἔρευνα καὶ προβληματισμοί* («Ἑλληνικὸ Βυζάντιο καὶ Λατινικὴ Δύση. Σειρά: Φιλοσοφία», 1), Ἀθήνα (ἔκδ. «Παρουσία») 2000, σ. 23-44.
- Παπαθωμόπουλος Μ., *Βοήθιος = Ἀννιτίου Μαλλίου Σεβηρίνου Βοηθοῦ βίβλος Περί παραμυθίας τῆς φιλοσοφίας, ἣν μετήνεγκεν ἐκ τῆς Λατίνων φωνῆς εἰς τὴν ἐλλάδα διάλεκτον Μάξιμος μοναχὸς ὁ Πλανούδης. Edition critique du texte grec, avec une introduction, le texte latin, les scholies et des index* («Corpus philosophorum Medii Aevi - Philosophi Byzantini», 9), Athens - Leiden 1999.
- Pavano A., *Somnium = Maximus Planudes. M. Tullii Ciceronis Somnium Scipionis in Graecum translatum*, Roma 1992.
- Saffrey H. D. & Westerink L. G., *Proclus I = Proclus, Théologie platonicienne. Tome I*, Paris 1968.
- Saffrey H. D. & Westerink L. G., *Proclus III = Proclus, Théologie platonicienne. Tome III*, Paris 1978.
- Saffrey H. D. & Westerink L. G., *Proclus V = Proclus, Théologie platonicienne. Tome V*, Paris 1987.
- Schopen L., *Gregoras = Νικηφόρου τοῦ Γρηγοῦ, Ῥωμαϊκὴ ἱστορία. Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Pars XVIII: Nicephorus Gregoras, Vol. I*, Bonnae 1829.
- Sinkewicz R. E., *Capita = Saint Gregory Palamas, The One Hundred and Fifty Chapters. Introduction, Critical Edition and Translation*, Toronto 1988.
- Sinkewicz R. E., *Scientific Studies = «Christian Theology and the Renewal of Philosophical and Scientific Studies in the Early Fourteenth Century: The Capita 150 of Gregory Palamas»*, *Mediaeval Studies* 48 (1986) 334-351.
- Sleeman J. H. & Pollet G., *Lexicon = Lexicon Plotinianum*, Leiden 1980.
- Stéphanou R., *Pachymère = P. Tannery, Quadrivium de Georges Pachymère ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας. Texte révisé et établi* («Studi e Testi», 94), Città del Vaticano 1940.
- Thomas I., *Works = Greek Mathematical Works, I: Thales to Euclid* («LOEB», 335), London 1939.
- Todd R., *Cleomedes = Cleomedis Caelestia (Μετέωρα)*, Leipzig 1990.
- Χρήστου Π. Κ., *Συγγράμματα = Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Ε΄*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Zintzen C., *Vita = Damascii, Vita Isidori*, Hildesheim 1967.